

Κοινοφελές Ίδρυμα Αγία Σοφία
Δήμος Αποκορώνου,
Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου

**ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ
ΤΟΥ 1821
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ**

Επιμέλεια
Νίκος Ανδριώτης - Ηλίας Κολοβός

ΚΡΗΤΗ 2021

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821 ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

© Κοινοφελές Ίδρυμα Αγία Σοφία
Δήμος Αποκορώνου,
Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου

ΕΚΤΥΠΩΣΗ-ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
Γραφοτεχνική Κρήτης Α.Ε.Ε.
3ο χιλ. Εθνικής οδού Ρεθύμνης - Χανίων, Τηλ.: 2831 022223
email: info@grafotehnik.gr www.grafotehnik.gr

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
Ελένη Αλεβυζάκη

ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΚΑΙ ΟΠΙΣΘΟΦΥΛΛΟ
Έγγραφο του Κρητικού Συμβουλίου, Ιστορικό Αρχείο Κρήτης,
Ιστορική Συλλογή 52, Αρχείο Κρέμου, φάκ. 3, υποφ. 1829, αρ. 17.

ISBN: 978-960-7432-10-0
978-618-85327-0-0
978-960-7970-94-7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικά σημειώματα

Κοινωφελές Ίδρυμα Αγία Σοφία	7
Δήμος Αποκορώνου	9
Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου	11
ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ – ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ Εισαγωγικό σημείωμα	13

Η επανάσταση στην Κρήτη και το εγχείρημα της συγκρότησης εξουσίας

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ Οι προκηρύξεις του Μιχαήλ Κομνηνού Αφεντούλιεφ/Αφεντούλη κατά την άφιξή του στην Κρήτη το 1821 σε οθωμανική μετάφραση: η «πριγκιπική» πολιτική στην Ελληνική Επανάσταση στην Κρήτη	21
ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΚΑΛΙΔΑΚΗΣ Ζητήματα επαναστατικής δυναμικής, κρατικής συγκρότησης και οικονομίας πολέμου κατά την Επανάσταση του 1821 στην Κρήτη. Μια πρώτη αποτίμηση της δράσης του Κρητικού Συμβουλίου, 1827-1830	41

Μορφές επαναστατών της Κρήτης

ΣΤΕΛΛΑ ΑΛΙΓΙΖΑΚΗ Ιχνηλατώντας τις πηγές του κρητικού 21: η περίπτωση του Ιακώβου Κουμύ	69
π. ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΒΛΑΒΟΓΙΛΑΚΗΣ Παπά Γρηγόρης Δαμινός, Αρχηγός Ακρωτηρίου και Γενικός Αρχηγός Αποκορώνου: η δράση του στην επανάσταση, 1821-1830	95
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗ Ο «Έλλην» Baleste: προσωπογραφία ενός ήρωα της Κρητικής Επανάστασης, ελληνογαλλικής καταγωγής	175
ΜΑΡΙΝΑ ΜΠΑΝΤΙΟΥ Η δράση του Χατζημιχάλη Νταλιάνη στην Κρήτη και η αποτύπωσή της στον Τύπο της εποχής	189

Απόπειρες εξάπλωσης της επανάστασης στην Κρήτη και ο απόηχός της στην άλλη πλευρά

ΜΑΡΙΑ ΣΩΡΟΥ Όψεις της Επανάστασης στην Κρήτη το 1827. Η περίπτωση της εκστρατείας στο Μεραμπέλο	205
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ Από τη φιλο-οθωμανική σκοπιά: Οι κρητικές υποθέσεις στην εφημερίδα Le courrier de Smyrne (1828-1830)	237

Οι συνέπειες της επανάστασης στην Κρήτη

ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ «Ένδεείς», «δυσμεταχείριστοι», «αποκατασταθέντες» «ομογενείς»: Πρόσφυγες από την Κρήτη κατά την επανάσταση του 1821 και η αποκατάστασή τους στην Ελλάδα	267
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΡΟΚΙΔΑΣ Η μετάβαση από το «χάος» της Επανάστασης στην «τάξη» μιας νέας εξουσίας: Η Κρήτη υπό την κυριαρχία του Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου, 1830-1841	291
Χρονολόγιο	309

Από τη φιλο-οθωμανική σκοπιά
Οι κρητικές υποθέσεις στην εφημερίδα
Le courrier de Smyrne (1828-1830)

Αλεξάνδρα Σφοίνη

Η εφημερίδα *Le courrier de Smyrne* δημοσίευε συστηματικά ειδήσεις για την Κρήτη από το 1828 ως το 1830, δηλαδή την περίοδο κατά την οποία εκτυλίχθηκε η δεύτερη φάση της Κρητικής Επανάστασης, γνωστή ως της Γραμβούσας. Αρχισυντάκτης της εφημερίδας (1825-1831) ήταν ο Alexandre Blacque (1793-1836), Γάλλος δημοσιολόγος, δικηγόρος στο επάγγελμα, που στη συνέχεια χρημάτισε συντάκτης της επίσημης εφημερίδας της Πύλης *Le Moniteur ottoman* (1831-1836).

Ο Blacque υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τις κατηγορίες για τουρκοφιλία και ελληνο-ρωσοφοβία που του προσάπτονται ανασκευάζει ο Τούρκος ιστορικός Orhan Koloğlu¹ και τον αποκαθιστά ως ανατολιστή του πρώτου μισού του 19ου αιώνα που δεν δρούσε, τουλάχιστον την περίοδο της έκδοσης της εφημερίδας *Le courrier de Smyrne*, απλώς με γνώμονα τα συμφέροντα της Πύλης και των φραγκολεβαντίνων εμπόρων – υπήρξε και βουλευτής του Εμπορίου της Γαλλίας για κάποια χρόνια –, αλλά εκπροσωπούσε την άποψη μιας μερίδας διανοουμένων για το Ανατολικό ζήτημα, κοινή τουλάχιστον στους Ευρωπαίους που διέμεναν στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη, η οποία υποστήριζε ότι η πολυεθνική Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν ανεκτική απέναντι σε άλλες θρησκείες και είχε προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις που εγγυόνταν τις ελευθερίες των υποτελών της προαναγγέλλοντας το Τανζιμάτ.² Εκτός αυτού, ο Blacque δεν αποδεχόταν την εικόνα του βάρβαρου, απολίτιστου και θηριώδους Τούρκου, βαθιά ριζωμένη στη δυτική συνείδηση,³ ούτε την εμμονή της στην αρχαιοελληνική αναφορά.⁴ Οι απόψεις του, σύμφωνες με τον ανθρωπισμό, που εκφράζονταν ελεύθερα στην εφημερίδα της Σμύρνης, φαίνεται ότι επηρέαζαν την κοινή γνώμη και λαμβάνονταν υπόψη από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις.

Θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια τις απόψεις του Blacque για την Κρητική Επανάσταση, όπως εκτίθενται στις ανυπόγραφες ανταποκρίσεις της εφημερίδας *Le*

1 Ο. Koloğlu, «Alexandre Blacque défenseur de l'État ottoman par amour des libertés», στο: Hamit Batu και Jean-Louis Bacqué-Grammont (επιμ.), *Empire ottoman, la République de Turquie et la France*, Κωνσταντινούπολη-Παρίσι 1986, σ. 179-195.

2 Βλ. σχετικά D. Quataert, «The age of reforms, 1812-1914», στο H. Inalcık – D. Quataert (επιμ.), *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Κέμπριτζ 1994, σ. 759-943.

3 Για τις σχέσεις Ισλάμ, Τούρκων και Ευρώπης, βλ. τα άρθρα του B. Lewis, «Europe and the Turks: The Civilization of the Ottoman Empire», «Europe and Islam: Muslim Perceptions and Experience», «Islam and the West», αναδημοσιευμένα στον τόμο *From Babel to Dragomans. Interpreting the Middle East*, Λονδίνο 2004, σ. 142-166, 255-270. Βλ. επίσης J. Delumeau, *La peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles)*, Παρίσι 1978, σ. 342-355· G. Poumarède, *Pour en finir avec la Croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs au XVIe et XVIIe siècles*, Παρίσι 2005· M. Soykut (επιμ.), *Historical image of the Turk in Europe: 15th Century to the Present. Political and Civilisational Aspects*, Κωνσταντινούπολη 2003· του ίδιου, *Italian Perceptions of the Ottomans. Conflict and Politics through Pontifical and Venetian Sources*, Φρανκφούρτη 2010.

4 Βλ. ενδεικτικά Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 2006.

courrier de Smyrne, από τον Ιούνιο του 1828 ως τον Δεκέμβριο του 1830, διάστημα κατά το οποίο λαμβάνει χώρα η συστηματική καταγραφή των κρητικών υποθέσεων (*affaires de Crète*) στα διαθέσιμα φύλλα της εφημερίδας.⁵ Ακολουθείται η ροή της αφήγησης των γεγονότων ανά φύλλο, στην οποία παρεμβάλλονται οι απόψεις του αρθρογράφου. Στις υποσημειώσεις καταχωρούνται συγκριτικές παρατηρήσεις βασισμένες στα απομνημονεύματα πρωταγωνιστών της κρητικής επανάστασης που αφηγούνται τα γεγονότα που βίωσαν με την τοπική/εθνική οπτική, όπως ο Κυριακός Κριτοβουλίδης και ο Φραγκίσκος Λιμπρίτης.⁶ Ο αναλυτικός αυτός τρόπος επιλέχθηκε για να διασωθούν οι πληροφορίες της εφημερίδας, οι οποίες εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για τα γεγονότα της περιόδου, αλλά και για να διαφανούν οι αποχρώσεις της παρουσιάσής τους από μια άλλη οπτική γωνία, πλησιέστερη στην οθωμανική πλευρά.

Σε γενικές γραμμές οι απόψεις του Blacque (ή των ανώνυμων συνεργατών του), οι οποίες επαναλαμβάνονται σχεδόν σε κάθε άρθρο, είναι αρνητικές για τους Κρήτες επαναστάτες: θεωρεί ότι η αναζωπύρωση της επανάστασης στην Κρήτη είναι ανώφελη και βλαπτική για την πλειοψηφία των κατοίκων. Μετά το 1826, που ήταν «το πλέον ήσυχο και ευτυχές έτος» μετά από τέσσερα «δυστυχή» χρόνια επανάστασης, όταν οι Κρήτες κατέθεσαν τα όπλα, συγχωρήθηκαν και επανήλθαν στις συνήθειες ασχολίες τους, επωφελούμενοι και από την πλούσια σοδειά λαδιού που βελτίωσε τη διαβίωσή τους, η Γραμβούσα έγινε το άντρο των πιο «αιμοχαρών» πειρατών που παρήγαγε η Ελληνική Επανάσταση.⁷ Πέντε από τους πιο «βίαιους και ανήθικους» αρχηγούς σχημάτισαν το Κρητικό Συμβούλιο, διόρισαν έναν γραμματέα εφοδιασμένο με μια σφραγίδα με την κουκουβάγια της Αθηνάς και το άγαλμα της ελευθερίας, και αναγνωρίστηκαν από τους εκπροσώπους των Δυνάμεων που είχαν επίσημες σχέσεις μαζί τους.⁸ Κίνητρο για την αναζωπύρωση της επανάστασης ήταν τα κέρδη

5 Εντοπίστηκαν τα φύλλα 1828-1830. Σε προηγούμενο φύλλο της εφημερίδας τον Μάρτιο του 1828 καταχωρείται μόνο μια σύντομη είδηση για την Κρήτη, όπου αναφέρεται, μαζί με κάποιες πληροφορίες για την άφιξη ενός αγγλικού πλοίου, την τροφοδοσία και την ελαιοσυγκομιδή, ότι επικρατεί ησυχία στο νησί χάρη στη σταθερή διοίκηση του Σουλεϊμάν πασά, βλ. *Le courrier de Smyrne*, αρ. 3 (7 Μαρτίου 1828), σ. 1.

6 Κ. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, Αθήνα 1859, σ. 429-430· βλ. Ελευθερία Ζέν, «Η Κρητική Επανάσταση του 1821 και η διπλή ματιά του Καλλίνικου Κριτοβουλίδη», Πρακτικά Συνεδρίου 1821 και Απομνημόνευμα. Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση, επιμ. Δ. Δημητρόπουλος – Β. Καραμανωλάκης – Νίκη Μαρωνίτη – Π. Μπουκάλας, Αθήνα 2020, σ. 133-144· Μ. Βουρλιώτης, «Το μικρό απομνημόνευμα του Φραγκίσκου Λιμπρίτη για την επανάσταση στην Κρήτη (1825-1830)», *Αρχαιακές ψηφίδες για τον Άγιο Θωμά Μονοφατσίου (16ος-19ος αι.)*, Ηράκλειο 2018, σ. 201-292.

7 Γνωρίζουμε από το απομνημόνευμα του Φραγκίσκου Λιμπρίτη ότι στο διάστημα 1825-1827 διεξαγόταν ο λεγόμενος «κλεπτοπόλεμος» από 200 Έλληνες, περιφερόμενους στο όρος της Ίδης και στο τμήμα των Χανίων με καταφύγιο τη Γραμβούσα, που θανάτωσαν πάνω από 1.770 Τούρκους. Οι καταχρήσεις της Γραμβούσας και η πειρατεία αποδίδονταν στους Κρήτες που δεν ήταν ναυτικοί, αλλά οι κυρίως πρωταίτιοι ήταν Ψαριανοί, Υδραίοι, Σπετσιώτες, Κάσιοι, κ.ά. που συνέπρατταν με τους Κρήτες «κλιδούντες ούτω το ελληνικό όνομα και ιδίως των Κρητών». Βουρλιώτης, «Το μικρό απομνημόνευμα του Φραγκίσκου Λιμπρίτη», σ. 215-224.

8 *Le courrier de Smyrne*, τ. 2, αρ. 79 (30 Αυγούστου 1829), σ. 112. Ο Κριτοβουλίδης αναφέρει ότι στο Κρητικό Συμβούλιο, του οποίου υπήρξε μέλος, συμμετείχαν εκλεγμένοι από κάθε επαρχία: ο Νεόφυτος Οικονόμος από την Κνωσό (Μαλεβίζι), ο πρωτοπαπάς Γεώργιος και ο Α. Φασόλης από τα Σφακιά, ο Α. Ιωαννίδης και Ιω. Πλάζιος από τις Κυδωνίες, ο Ι. Μιχαήλ από την Κίσαμο, ο Α. Γιαννακάκης από το Σέλινο, ο Γ. Κυριακάκης από τον Αποκόρωνα (που αντικαταστάθηκε

από την ελαιοπαραγωγή, καθώς και η αβεβαιότητα της ευρωπαϊκής πολιτικής ως προς την τύχη της Κρήτης, που αύξανε την ανησυχία των Τούρκων και ενθάρρυνε τους επαναστάτες, ενώ οι μυστικοί πράκτορες του Κυβερνήτη της Ελλάδας άρπαξαν την ευκαιρία να εξαπλώσουν την επανάσταση στο νησί.⁹ Ο εμφύλιος πόλεμος επανήλθε ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους που αλληλοσφάζονται καθημερινά και αυτό ο αρθρογράφος το αποδίδει στο εθνικιστικό όραμα του Καποδίστρια, του νέου Μπολιβάρ, για μια μεγάλη Ελλάδα, εξ αιτίας του οποίου η Ελληνική Επανάσταση συνεχίζεται:

«[...] για να πραγματοποιηθεί το όνειρο του Κυβερνήτη της Ελλάδας, του οποίου η φιλοδοξία τρέφει τη χίμαιρα μιας μεγάλης και ισχυρής αυτοκρατορίας! [...] Η σκέψη του είναι να μεγαλώσει την Ελλάδα με τις χώρες όπου υπάρχει έστω ένας Έλληνας επαναστατημένος, επαναλαμβάνοντας μέσω των συνήθων οργάνων του ότι εκεί επίσης ο πληθυσμός στενάζει υπό τη δουλεία και απαιτεί την απελευθέρωση. Πότε επιτέλους θα τελειώσει αυτή η αταξία; Πότε θα σταματήσει η ελληνική επανάσταση; Αυτό ρωτούν οι πολυάριθμες οικογένειες των χριστιανών που έχουν τα συμφέροντά τους στο Λεβάντε, αυτό ρωτούν στην Ευρώπη όσοι βλέπουν καθαρά ότι αυτή η κατάσταση δεν είναι συμβατή με την ηρεμία της [...] Τα σχέδιά του είναι ολοφάνερα: επιθυμεί τον πόλεμο στην Ανατολή, με κίνδυνο να εμπλακεί όλη η Ευρώπη, μέχρι που να κατορθώσει να ανασυστήσει για λογαριασμό του την Αυτοκρατορία, της οποίας η αναγέννηση πολύ λίγα αποφέρει στην ευτυχία και στην ευημερία των Ελλήνων, που δεν μπορούν να σηκώσουν το βάρος της, αλλά μοιάζει να αποφέρει πολλά στον αρχηγό τους, του οποίου ο ύπνος διαταράσσεται εδώ και κάμποσο καιρό από την κυριαρχική εξουσία του Μπολιβάρ».

από τον Κ. Κριτοβουλίδη), ο Γ. Σακοράφος από τη Λάμψη, ο Μ. Καλούδης από το Ρέθυμνο, ο Α. Αρετίνης από τον Αυλοπόταμο (Μυλοπόταμο), ο Φ. Λιμπρίτης (που αντικαταστάθηκε από τον Ν. Λιμπρίτη) από το Μονοφάτσι, και άλλοι. Γραμματέας ήταν ο Άγγελος Παλαιολόγος και η σφραγίδα έφερε την εικόνα του Μίνωα και την επιγραφή «Κρητικόν Συμβούλιον». Η στρατιωτική οργάνωση του νησιού περιλάμβανε ένα γενικό στραταρχείο με μέλη από όλες τις επαρχίες, «διότι ου μόνον οι άνδρες ούτοι απήλαιον ως αρχαίοι την κοινήν υπόληψιν, αλλ' έσπευδε το Συμβούλιον να οικονομί ως πολιτικώς ούτω και στρατιωτικώς το τιμηματικόν φρόνημα των Κρητών· διότι άλλως επροξένει πάντοτε προσκόμματα και δυσαρεσκείας». Παραθέτει στη συνέχεια βιογραφικές πληροφορίες για τα μέλη του στραταρχείου, επιμένοντας στον ηρωισμό και στον πατριωτισμό τους. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 429-430.

- 9 Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, σε έκθεσή του προς τον Καποδίστρια για την εσωτερική κατάσταση της Κρήτης το 1828, ονομάζει 13 μέλη του Κρητικού Συμβουλίου, ορισμένα από τα οποία έλαβαν μέρος σε πειρατικές πράξεις, όπως ο Βασίλειος Χάλης και ο Μαρτινιανός Περγράκης, αλλά «κατά το μάλλον και ήττον όλοι οι άλλοι Γραμβουσινοί όσοι ωφελήθησαν από τας λείας κατέβαλον προθύμως διά τον αγώνα της Πατρίδος των, ώστε σχεδόν οφέλη εκ των λειών δεν έμειναν εις τους εν Γραμβούση, αλλά μόνον εις τους συνπειρατεύσαντας άλλους εκ διαφόρων άλλων μερών». Στη Γραμβούσα διέμεναν 1.500 οικογένειες και φρουρά από 130 Κρήτες, των οποίων αρχηγός ήταν ο Μαρκούλης Ρενιέρης «νέος φρόνιμος, ως λέγουν, στερημένος όμως άλλων γνώσεων, ή προτερημάτων. Κάτω εις τον λιμένα είναι διωρισμένος ένας Πολιτάρχης, και λιμενάρχης ενταυτώ Νικόλαος Νταμπαράς ονομαζόμενος εκ της Σούδας έχων 20 στρατιώτας, και τίμιος άνθρωπος, ως με είπον». Βρίσκονται ακόμη «στρατιώται στερεοελλαδίται, και από άλλα μέρη της Ελλάδος περί τους 120. Το Σώμα τούτο είναι διηρημένον εις πολλούς μικρούς Καπιτάνους ασυμφώνους αναμεταξύ των, και περισσότερον ασυμφώνους με τους Κρήτας». Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος προς Ιωάννη Καποδίστρια, Αίγινα 24 Ιανουαρίου 1828. Γ.Α.Κ., Γενική Γραμματεία, φάκ. 4, έγγρ. αρ. 4.

Η εφημερίδα καταγγέλλει και όσους υποστηρίζουν την κρητική επανάσταση, συγκεκριμένα την ευρωπαϊκή πολιτική που έκανε πολύ καιρό τα στραβά μάτια στα εγκλήματα των επαναστατών και κυρίως τους φιλέλληνες που τους ενθάρρυναν. Ο Ευνάρδος από τη Γενεύη δημοσιοποίησε από τις εφημερίδες ότι στάλθηκε αλεύρι στη «γενναία φρουρά της Γραμβούσας», που είχε ήδη ληστέψει 30 πλοία με όλες τις σημαίες χύνοντας αίμα ευρωπαϊκών πληρωμάτων και αποκομίζοντας έσοδα πάνω από τρία εκατομμύρια φράγκα. Η Επιτροπή του Παρισιού έστειλε έναν πράκτορα να τους διανεμίει βοήθεια σε είδος, τη στιγμή που 500 πειρατές λήστευαν τη γαλλική κορβέτα «Lamproie», πράγμα που δεν πτόπσε τον φιλέλληνα απεσταλμένο να εκπληρώσει την αποστολή του. Εντούτοις, αν και καθυστερημένα, τα πολυάριθμα εγκλήματα της Γραμβούσας τράβηξαν την προσοχή των διοικητών των ευρωπαϊκών στόλων και στις 2 Μαρτίου 1828 μοίρα αγγλικών και γαλλικών πλοίων υπό τον διοικητή Staines της φρεγάτας «Isis» εκπλήρωσε σε μισή ώρα αυτό που ήταν αίτημα δύο ετών, τη δικαιοσύνη, την ανθρωπιά και το συμφέρον του εμπορίου: μετά από μερικούς κανονιοβολισμούς οι Έλληνες πειρατές εγκατέλειψαν τη θέση και κατέφυγαν στους Σφακιανούς, με τους οποίους έχουν κοινά χαρακτηριστικά.¹⁰

Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, η φιλανθρωπία της Ευρώπης διαψεύστηκε, εφόσον μετά το Ναυαρίνο λαμβάνουν χώρα γεγονότα που κάνουν την ανθρωπότητα να φρικιά, για τα οποία δεν πρέπει να κατηγορούνται οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις αλλά η κοινή γνώμη που απαιτεί να επιτρέπονται στους Έλληνες οι ακρότητες, από τις οποίες ήθελε να τους προφυλάξει, μια κοινή γνώμη της οποίας το παραλήρημα δεν υφίσταται παρά μόνο στις εφημερίδες αλλά εξακολουθεί να είναι παντοδύναμη.

Ενισχύοντας την αρνητική γνώμη του για τον φιλελληνισμό, του οποίου ωστόσο αναγνωρίζει την απήχηση, ο αρθρογράφος παρατηρεί ότι, αν και η Ελληνική Επανάσταση έδωσε πολλές αφορμές γενναιοδωρίας στους Ευρωπαίους,¹¹ ταυτοχρόνως ο «δυστυχής» λαός έγινε συχνά μέσο πλουτισμού και φήμης από τους επικεφαλής των

10 Τον Ιανουάριο του 1828 με απόφαση των τριών προστάτιδων Δυνάμεων ήλθε αγγλογαλλική ναυτική μοίρα στο νησί υπό τον Άγγλο Thomas Staines και τον Γάλλο Reverseaux προς καταδίωξη της ενδημικής πειρατείας στη Γραμβούσα, όπου βρισκόταν ο Εμμανουήλ Αντωνιάδης, πολιτικός και στρατιωτικός ηγέτης του Κρητικού αγώνα, καθώς και ο οπλαρχηγός Χατζημιχάλης Νταλιάνης με στρατιωτικό σώμα στην επαρχία των Σφακιών για να ενισχυθούν οι εκεί ελληνικές επιχειρήσεις. Βλ. Δέσποινα Κατηφόρη, «Ο Εμμ. Αντωνιάδης και τα περί της αναμειξιάς του εις την πειρατείαν», *Μνήμων*, 1 (1971), σ. 107-164. Σύμφωνα με τον Α. Μαυροκορδάτο (Εκθεση, 1828), σύντομα «το Συμβούλιον άρχισε να εννοή τον κίνδυνον, τον οποίον έτρεχε και αυτό, και η Γραμβούσα, και όλος της Κρήτης ο αγών, εάν δεν έπαυον αι πειρατεΐαι. Όσον ενεθάρρυνε τους Κρήτας η καταστροφή του Τουρκοαιγυπτιακού στόλου εις Νεόκαστρον άλλο τόσον τους εφόβισαν τα αυστηρά γράμματα των Ναυάρχων, και αι απειλαί των να κατασκάψουν την Γραμβούσαν. Απεφάσισε λοιπόν να λάβη μέτρα διά την κατάπαυσιν της πειρατεΐας [...] Πολλοί από τους συρρεύσαντας εις Γραμβούσαν τυχοδιώκται και κακούργοι, μν έχοντες πλέον τα εκ της πειρατεΐας κέρδη ηναγκάσθησαν να αναχωρήσουν». Δεν αποσιωπά όμως ότι «μετά τον συμβάντα εις Γραμβούσαν κανονοβολισμόν, ο οποίος δεν αμφιβάλλω ότι έκαμε κακήν εντύπωσιν, και έδωκεν αφορμήν παρεξηγήσεων, υποψιών και φόβου εις τους κατοίκους της Κρήτης, εάν δεν γενή κανένα κίνημα, εάν διαλυθή μάλιστα το εις Γραμβούσαν στρατόπεδον, είναι κίνδυνος μίπως ο αγών της Κρήτης ματαιωθή διά πάντοτε».

11 Δίνει μάλιστα το παράδειγμα ενός Άγγλου που εξαγόρασε σε σκλαβοπάζαρο του Καΐρου μια μικρή Ελληνίδα εννέα ετών, την έστειλε στην Αγγλία να εκπαιδευτεί και όταν έγινε δεκαπέντε ετών την παντρεύτηκε, βλ. *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 85 (18 Οκτωβρίου 1829), σ. 5-6.

φιλελληνικών επιτροπών, οι οποίοι πυροδότησαν τον πόλεμο και προπαγάνδισαν την καταστροφή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ως τη μόνη βάση για την ελληνική ελευθερία με κίνδυνο να εξαπλωθεί η πυρκαγιά σε όλη την Ευρώπη, δίδον για τη δόξα του πολιτισμού, μεταχειριζόμενοι την ίντριγκα και το ψέμα στη θέση της αξίας και της αλήθειας. Από την άλλη πλευρά, φάνηκε η αγνωμοσύνη των Ελλήνων και με τι τρόπο δέχθηκε όλες αυτές τις ευεργεσίες η εγκάθετη της Ρωσίας ελληνική κυβέρνηση που δεν έχει όριο στις φιλοδοξίες της και σπείρει ταραχές για να επωφεληθεί.

Παράλληλα ο αρθρογράφος αναγνωρίζει τη συμβολή των Δυνάμεων στην αποκατάσταση της ειρήνης στο Λεβάντε. Η Γαλλία και η Αγγλία διατηρούν στόλους στην περιοχή, οι Γάλλοι εκτέθηκαν στον Μοριά σε ασθένειες που τους αποδεκάτισαν, υπέρογκα ποσά ξοδεύτηκαν, εφόδια έχουν σταλεί στην Ελλάδα με σκοπό την ειρήνευση και την οργάνωση, αλλά χωρίς αποτελέσματα. Στην Κρήτη αναζωπυρώνουν μια επανάσταση που έχει σβήσει, στη Λιβαδιά οι άμαχοι Έλληνες ζητούν τη βοήθεια των Τούρκων απέναντι στις ακρότητες των παλικαριών, η πειρατεία μαιίνεται. Ο απελευθερωμένος Μοριάς και οι Κυκλάδες είναι το καταφύγιο όσων Ελλήνων θέλουν να απαλλαγούν από την οθωμανική κυριαρχία και να ζήσουν με τους ομοθρήσκους τους, όπως άλλωστε θα όφειλαν αντί να αναστατώνουν τόπους όπου «ο παραμικρός Έλληνας κινητοποιείται στο όνομα αυτής της ελευθερίας, της οποίας το όνομα προφέρει χωρίς να καταλαβαίνει τη σημασία της».¹²

Αλλά μετά από αυτές τις καταδικαστικές για την Ελληνική Επανάσταση γενικές κρίσεις, που δεν απέχουν πολύ από ορισμένα ανθελληνικά δημοσιεύματα στον τύπο ή στα πολιτικά φυλλάδια της εποχής, τα οποία πραγματεύονται το ζήτημα της νομιμότητας της μοναρχικής οθωμανικής κυβέρνησης απέναντι σε μια εθνική επανάσταση που ενοχοποιείται για φιλελευθερισμό,¹³ ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά.

Τον Ιούνιο - Αύγουστο του 1828 η εφημερίδα καταγράφει τις κινήσεις του διοικητή του νησιού Μουσταφά πασά, που χαρακτηρίζεται ως ένας από τους πιο διακεκριμένους ανθρώπους που μπορεί να συναντήσει κανείς ανάμεσα στους Τούρκους για το στρατιωτικό θάρρος του και το πνεύμα τάξης και μετριοπάθειας.¹⁴ Ξεκίνησε στα μέσα Μαΐου του 1828 για την επαρχία του Αποκόρωνα με σκοπό να πείσει τον Χατζημιχάλη, που αποβιβάστηκε στα Σφακιά με 100 ιππείς και 1.000 πεζούς, να εγκαταλείψει το νησί παρέχοντάς του την απαιτούμενη βοήθεια για τη μεταφορά του στρατού του, αλλά ματαιώς τον περίμενε. Πέρασε λοιπόν στις 18 Μαΐου χωρίς αντίσταση στα απότομα όρη των Σφακίων επικεφαλής 2.500 Αιγυπτίων και 1.300 Κρητών, που του είχε αποστείλει ο Σουλεϊμάν πασάς, και κατευθύνθηκε στο *Frango Castro* (Φραγκοκάστελλο), οχυρό κατασκευασμένο από τους Βενετούς, όπου αμυνόταν ο Χατζημιχάλης με 100 άνδρες, ενώ οι Σφακιανοί είχαν πιάσει τα βουνά έτοιμοι να επιτεθούν. Μετά από σκληρή μάχη σώμα με σώμα επέπεσαν 300 ιππείς με επικεφαλής τον Χατζημιχάλη, που υπέκυψε αφού είχε σκοτώσει πολλούς Τούρκους. Στο πεδίο της

12 *Le courrier de Smyrne*, τ. 2, αρ. 69 (14 Ιουνίου 1829), σ. 68-69.

13 J. Dimakis, *La guerre de l'indépendance grecque vue par la presse française (période de 1821 à 1824). Contribution à l'étude de l'opinion publique et du mouvement philhellénique en France*, Αθήνα 1968· Alexandra Sfoini, «The Greek War of Independence and the concept of Legitimacy», *Pasado Abierto*, 4 (Julio-Diciembre 2016), αφιέρωμα *Independencias*, επιμ. Ana Frega, σ. 86-101.

14 *Le courrier de Smyrne*, αρ. 18 (21 Ιουνίου 1828), σ. 3, αρ. 20 (5 Ιουλίου 1828), σ. 1-2, και αρ. 29 (6 Σεπτεμβρίου 1828), σ. 1-2.

μάχης κείτονταν 400 Έλληνες, ενώ οι υπόλοιποι επιβιβάσθηκαν σε δύο ελληνικές γολέτες και αναχώρησαν, εκτός από λίγους που ζήτησαν να εισέλθουν στην υπηρεσία του πασά. Ο Μουσταφά πασάς λόγω έλλειψης εφοδίων κατευθύνθηκε στο Ρέθυμνο, αλλά οι Σφακιανοί τον περίμεναν στα απόκρημνα περάσματα του Αποκόρωνα και επιτέθηκαν στον στρατό του σκορπώντας το χάος. Έχασε 500 άνδρες, το άλογό του και όλες τις αποσκευές του, αλλά χάρη στο θάρρος του σώθηκε και προχώρησε σε ανεφοδιασμό για αντεπίθεση εναντίον των Σφακιανών.¹⁵

Στις 13 Αυγούστου 2.500 Έλληνες επιτέθηκαν στο χωριό Μαλάξα, το οποίο υπεράσπιζαν 400 άνδρες, και απώθησαν 1.500 Τούρκους που είχαν περισσότερες απώλειες. Ήλθαν ενισχύσεις 1.600 άνδρες από τον Αποκόρωνα και ελευθέρωσαν τη Μαλάξα.¹⁶ Η παρουσία μιας αγγλικής φρεγάτας εμπύχωσε τους Έλληνες, που προσπάθησαν να ξεσπικώσουν όσους δεν συμμετείχαν στην επανάσταση, ενώ τα αγγλικά πλοία επιφυλάσσουν στα αυστριακά εμπορικά διαφορετική μεταχείριση παρεμποδίζοντας το εμπόριο.

Η μεροληψία των Δυνάμεων υπέρ των Ελλήνων, παρά τις περί του αντιθέτου υποσχέσεις τους, επανεμφανίζεται στο φύλλο του Νοεμβρίου του 1828, όπου θίγεται η καταστροφικότητα του πολέμου και η διαίρεση του πληθυσμού σε ομάδες.¹⁷ Ο αρθρογράφος αποφαινεται ότι ο τωρινός πόλεμος είναι θλιβερός για όλο τον πληθυσμό του εύφορου νησιού, η συγκομιδή αυτή τη χρονιά είναι πλούσια και το λάδι θα έφθανε στις αγορές της Μεσογείου αν έπαυαν εγκαίρως οι εχθροπραξίες και οι κάτοικοι επωφελούνταν από τα προϊόντα της γης αντί να «αλληλοσπαράσσονται σαν τα άγρια θηρία». Η χρηστή τουρκική διοίκηση δεν έδωσε καμιά αφορμή για την παρούσα εξέγερση, που έλαβε χώρα επειδή οι πρέσβεις συσκέπτονται στον Πόρο και, καθώς παρατηρούν οι Τούρκοι, η μεσολάβησή τους δεν είναι αμερόληπτη. Οι Έλληνες λαμβάνουν ανεμπόδιστα όπλα και προμήθειες παρασύροντας τους ευεργέτες τους σε εχθρικές κινήσεις, ενώ οι Τούρκοι υφίστανται αποκλεισμό. Από την άλλη πλευρά, ο αυτόχθων πληθυσμός χωρίζεται σε τρεις ομάδες: η πρώτη εξεγέρθηκε για να αρ-

15 Σύμφωνα με τον Λιμπρίτη, στη μάχη του Φραγκοκάστελλου συμμετείχαν «εχθροί πολλαπλάσιοι», 8.000 Τούρκοι πεζοί και 750 ιππείς, σκοτώθηκαν 1.200 Τούρκοι και 330 Έλληνες και πληγώθηκαν 700 Τούρκοι και 87 Έλληνες, ο δε Χατζημιχάλης «εμάχετο μετ' απαραδειγματίστου ανδρείας», ώσπου «εθραύσθη το ξίφος του» και «τότε άοπλον μείναντος, εφόνευσε Άραρ τις». Βουρλιώτης, «Το μικρό απομνημόνευμα του Φραγκίσκου Λιμπρίτη», σ. 233-234. Σε έκθεση προς τον Καποδίστρια, υπογεγραμμένη από τη Διευθυντική Επιτροπή αποτελούμενη από τους Μ. Δασκαλάκη, Μανούσο Νικολάου, Σήφη Δεληγιαννάκη, αναφέρεται δύναμη 5.000 Τούρκων στρατιωτών και 300 ιππέων, ενώ στη μάχη του Φραγκοκάστελλου σκοτώθηκαν 500 Τούρκοι και πληγώθηκαν 300, βλ. Γ.Α.Κ., Γενική Γραμματεία, φάκ. 77, έγγρ. 2, Λουτρό 30 Μαΐου 1828. Σύμφωνα με τον Κριτοβουλίδη, η δύναμη των Ελλήνων αποτελείτο από 660 πεζούς –περί τους 60 Κρήτες– και 70 ιππείς. Στη μάχη έπεσαν «εκ μεν των Τούρκων πολλοί, εκ δε των μετά του Χ. Μιχάλη οι πλείστοι και αυτός ο ίδιος, περί του οποίου εγένετο και η τσαούτη περιμάχητος άμιλλα, την δε κεφαλήν του έφερον προς τον Μουσταφάν ως τρόπαιον της νίκης των», συγκεκριμένα «338 Έλληνες, εν οίς και οι πλείστοι των ιππέων και ίππων, και τρεις οπλαρχηγοί [...] και εκ των Τούρκων τριπλάσιοι, αξιωματικοί πολλοί, και ίπποι πάμπολλοι». Σε άλλο σημείο γράφει ότι σύμφωνα με κοινοποίηση του ίδιου του Μουσταφά πασά «επέκεινα των 1.700 Τούρκων απωλέσθησαν καθ' όλον το διάστημα της εκστρατείας εναντίον του Φραγκοκαστέλλου». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 412-417 και 423.

16 Ο Λιμπρίτης αναφέρει ότι στις 8 Αυγούστου συγκροτήθηκε μάχη στη Μαλάξα και στο Νεροκούρου, όπου νίκησαν οι Έλληνες και οι Τούρκοι περιορίστηκαν στα φρούρια. Βουρλιώτης, «Το μικρό απομνημόνευμα του Φραγκίσκου Λιμπρίτη», σ. 239.

17 *Le courrier de Smyrne*, αρ. 39 (15 Νοεμβρίου 1828,) σ. 1-2.

πάξει τη σοδεία, η δεύτερη είναι αναποφάσιστη και άγεται από τις υποσχέσεις και τις απειλές, η τρίτη παραμένει ήσυχη εφόσον οι Τούρκοι δεν την ενοχλούν. Θα ήταν επομένως εύκολο να επιβληθεί η τάξη πολύ σύντομα, αν ο Κυβερνήτης αναγκαζόταν να αποσύρει τους απεσταλμένους και τους ενόπλους του από το νησί, καθώς η μικρή ομάδα που εξεγέρθηκε θα πειθόταν από τους ομοθρήσκους της να υποταχθεί. Η ειρήνευση του νησιού, που είναι έτοιμο να παραδοθεί σε όλα τα κακά της αναρχίας, δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται με αδιαφορία από τις Δυνάμεις.¹⁸

Τον Οκτώβριο του 1828 έγιναν ατελέσφορες προσπάθειες ανακωχής με ευθύνη και πάλι των Ελλήνων και των Δυνάμεων –ιδίως της Ρωσίας–, που έχουν απώτερο στόχο να ωθήσουν τους Τούρκους σε ακρότητες για να έχουν ένα πρόσχημα να επέμβουν

18 Ο Κριτοβουλίδης επισημαίνει ότι, μετά τις νικηφόρες μάχες, οι πρεσβείες των Κρητών «κατέπεισαν» τον Κυβερνήτη να διορίσει εκπρόσωπό του μετά τον θάνατο του Χατζημιχάλη τον συνταγματάρχη Reineck, ο οποίος όμως «εστάλη, έλεγε, να επιτηρή μόνον τα παρόντα πράγματα όπως ταύτα ευρίσκοντο, και ουχί να συγχωρή νέους εφοπλισμούς και νέας μάχας», οι δε Κρήτες «ενόμιζον αδύνατον να μην τους προσβάλει ο εχθρός αντεκδικούμενος· δια τούτο επέμενον και αυτοί λέγοντες, ότι πρέπει να εφοπλισθώσιν». Τον εφοπλισμό υποστήριζε και ο Ν. Οικονόμος, λέγοντας ότι «ο παρών καιρός είναι ο αρμοδιώτερος να ευρίσκεται η Κρήτη εις πλήρη επανάστασιν, ότε συσκέπτονται κραταιοί χριστιανοί Ηγεμόνες περί των ελληνικών πραγμάτων, και ότε εξακολουθεί ο μεταξύ Ρώσων και Τούρκων πόλεμος [...] και δια να επιτύχωσιν την απαλλαγίν των έχυσαν έως τώρα ποταμούς αιμάτων, αποκτήσαντες αναμφισβήτητα δικαιώματα ενώπιον του χριστιανικού κόσμου δια τας απείρους θυσίας των και δια τα κατορθώματά των». Η επανάσταση, προσθέτει παρακάτω, διαδόθηκε και σε όλες τις ανατολικές επαρχίες «διότι και όλοι γενικώς οι Κρήτες εφρόνου, ότι οφείλουν να ευρίσκωνται εις πλήρη και διπνεκή επανάστασιν, συζητουμένων ήδη παρά τοις συμμάχοις των ελληνικών πραγμάτων». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 425-427 και 445. Την άποψη ότι δεν ήταν πρόθυμοι όλοι οι Κρήτες να συμμετάσχουν στη νέα επανάσταση υποστηρίζει ο Γ. Παπαδοπετράκης, που εκθέτει τα τεκταινόμενα από την πλευρά των Σφακιών: «Είπομεν προλαβόντως ότι η επιτροπή ειργάζετο ανενδότως ίνα εξεγείρη και πάλιν τους Κρήτας εις τα όπλα, και μάλιστα τους έχοντας όλα τα μέσα Σελινουκισσαμίτας, πλην δεν το κατόρθωσε, το μεν ένεκα της ανικανότητός των, το δε διότι ο αμαθής λαός άπαξ απαλλαχθείς των συνοίκων θηρίων ενόμιζεν ότι δεν επανήρχοντο πλέον και συνεπώς εθεώρει τους περραιτέρω αγώνας όλως περιττούς. Άλλως τε δε και τα εαυτών και τα των οθωμανών κτήματα αδεώς καρπούμενοι εύρισκον την ησυχίαν λίαν ωφέλιμον και λυσιτελή». Προσθέτει ότι οι Σφακιανοί προσπαθούσαν να εξεγείρουν το Σέλινο, τις Κυδωνίες, τον Αποκόρωνα, και άλλες επαρχίες, οι Κρήτες όμως «προφασιζόμενοι το ακαταπολέμητον του εχθρού ουδέ καν απλήν υπόσχεσιν τότε έδωκαν». Γρ. Παπαδοπετράκης, *Ιστορία των Σφακιών*, Αθήνα 1888, σ. 366-367 και 381. Τη δύναμη των Τούρκων υπολογίζει ο Α. Μαυροκορδάτος σε 10.000 οπλοφόρους, που μόλις αρκούν για τη φρουρά του, πράγμα που τους φέρνει σε θέση αδυναμίας: «Οι εχθροί γνωρίζουν την αδυναμίαν των, και διά τούτο μετέφεραν όλας σχεδόν τας φαμίλιās των, και τα πολυτιμώτερα πράγματά των εις τα φρουρία. Ουδέ τολμούν να προέλθουν έξω εις τα χωρία εάν δεν ενοθούν ικανοί τον αριθμόν, και μ' όλα ταύτα πολλάκις ουδέ κατ' αυτόν τον τρόπον διαφεύγουν τας ενέδρας των Κρητών, από τους οποίους φονεύονται, και αιχμαλωτίζονται. Η μεγαλυτέρα απόδειξις της αδυναμίας των είναι ο κολακευτικός τρόπος με τον οποίον φέρονται προς τους κατ' επιφάνειαν υποτεταγμένους εις αυτούς χριστιανούς, εν ω γνωρίζουν ότι αυτοί οι ίδιοι οι ενεδρεύοντες, και φονεύοντες αυτούς κατ' εκάστην». Από την άλλη πλευρά, οι Έλληνες περιφέρονται σε πολλά μικρά σώματα 20-30 οπλοφόρων σε όλη την Κρήτη «και δεν είναι αμφιβολία ότι μετά την μάχην του Νεοκάστρου όλοι οι Κρήτες είναι πρόθυμοι να αγωνισθώσιν, έχοντες χρηστάς ελπίδας διά την έκβασιν του αγώνος των, αλλά κατά δυστυχίαν μένουι εισέτι μεταξύ αυτών τα λείψανα των παθών των διχονοιών και των διαιρέσεων, αι οποίαι έφερον και τας προλαβούσας δυστυχίας των». Σε επιστολή του Ικέσιου Λάτρη αναφέρεται ότι οι Έλληνες αριθμούν γύρω στους 3.000 ενόπλους, που μπορούν να απαρτίσουν ένα αξιόμαχο σώμα 2.000 πεζών και 100 ιππέων. Γ.Α.Κ., Γενική Γραμματεία, φάκ. 57, έγγρ. 55, Ικέσιος Λάτρη προς Ιωάννη Καποδίστρια, Αίγινα 23 Απριλίου 1828.

στο νησί.¹⁹ Ο ναύαρχος Malcom, συνοδευόμενος από άλλους έντεκα διοικητές, Άγγλους και Γάλλους, ήλθε στη Σούδα και επισκέφθηκε τον Μουσταφά πασά για να του προτείνει ανακωχή που θα περιλάμβανε διατήρηση των θέσεων των δύο μερών, δηλαδή οι Έλληνες θα διατηρούσαν σχεδόν όλη την ύπαιθρο, πράγμα που δεν δέχτηκε ο πασάς υποστηρίζοντας ότι οι Τούρκοι διεκδικούν το μέρος της συγκομιδής που τους ανήκει. Ο Malcom ξεκαθάρισε ότι οι Τούρκοι δεν είναι σε θέση να προβάλλουν διεκδικήσεις, αλλά μόνο να αποδέχονται τους όρους που τους επιβάλλουν οι σύμμαχοι Δυνάμεις, και ο πασάς θεώρησε καλό να ενημερώσει τον σερασκέρη (αρχιστράτηγο) του νησιού Σουλεϊμάν πασά.²⁰

Μέχρι τον Δεκέμβριο του 1828 η κατάσταση δεν άλλαξε.²¹ Οι Έλληνες παραμένουν οπλισμένοι και ληστρικοί σε βαθμό ώστε η επανάσταση περιορίζεται σε έναν πόλεμο αρπαγής από τις ομάδες ληστών που περιφέρονται και λεπλατούν τους Τούρκους και τους ομοθρήσκους τους.²² Το σώμα, του οποίου επικεφαλής είναι ο Reineck,

19 *Le courrier de Smyrne*, αρ. 40 (22 Νοεμβρίου 1828), σ. 1.

20 Ο Κριτοβουλίδης παρατηρεί ότι τον Οκτώβριο του 1828 ήλθαν αγγλικά και γαλλικά πολεμικά πλοία στη Σούδα υπό τον «μοίραρχον Μαιτλάνδον δια να εμποδίσωσι, μη τυχόν ο Μεχμεταλής επιχειρήσει απόβασιν εις Κρήτην, και δια να υποχρεώσωσι τα διαμαχόμενα μέρη να κάμωσιν ανακωχήν, ήτοι οι Τούρκοι όλοι ήσαν εντελώς περιορισμένοι εντός των φρουρίων [...] οι δε Έλληνες τότε δια των όπλων των ήσαν κάτοχοι όλου του μπρώου εδάφους των [...] Οι δε αρχηγοί των συμμαχικών στόλων Κόδρικτων και Δεριγνής είχαν προτείνει και πρότερον ανακωχήν εις τον Καρασουλεϊμάν πασάν του Ηρακλείου ως άμεσον αντιπρόσωπον του Σουλτάνου εν Κρήτη, αλλ' ούτος είχαν απορρίψει την πρότασίν των ταύτην. Ο δε διάδοχος του Κοδριγκτώνος Μάλκωμ επανέλαβε την περί ανακωχής πρότασιν προς τον Μουσταφάμπεν [...] Και οι μεν Έλληνες τότε πεισθέντες, παρεδέχοντο τα της ανακωχής, οι δε Τούρκοι απέφευγον πάλιν». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 446-448.

21 *Le courrier de Smyrne*, αρ. 42 (6 Δεκεμβρίου 1828), σ. 2.

22 Ο Λιμπρίτης σημειώνει ότι ορισμένοι Σφακιανοί λεπλάτησαν στο χωριό Βιάννο δίδον τουρκικές οικίες, οι οπλαρχηγοί τους κυνήγησαν, σκότωσαν δύο και πλήγωσαν τρεις, και παρατηρεί: «Αξιόμεπτος ήτον η πράξις των Σφακιωτών, αξιομεπτέρα δε η των οπλαρχηγών». Οι Σφακιανοί συνέλαβαν τον Λιμπρίτη, τον κράτησαν 32 μέρες ζητώντας λύτρα, ενώ ο ίδιος προτίμησε «να διακινδυνεύσει, παρά να αρχίσει εμφύλιος πόλεμος», καθώς και τον Ν. Οικονόμου, πράγμα που νέκρωσε τις επιχειρήσεις. Βουρλιώτης, «Το μικρό απομνημόνευμα του Φραγκίσκου Λιμπρίτη», σ. 249-250. Η αρπαγή ήταν στις πρακτικές των Σφακιανών και άλλων επαναστατών, καθώς παραδέχεται και ο Παπαδοπετράκης, αλλά λόγω της ένδειας αγαθών κατά τον πόλεμο: «Η ληστεία και αρπαγή των Σφακιανών και πολλών άλλων συναγωνιστών, πλην των Γραμβουσιανών, ήτο φύσεως ευγενούς και φιλανθρώπου. Τροφάς αφήρπαζον από τους αφιλοτίμους υποτελείς, όπως διατηρώνται νυχθημερόν αντιμέτωποι των κοινών τυράννων υπέρ της κοινής απαλλαγής. Αλλ' εκείνοι, νεμόμενοι και τα εαυτών και τα των κεκλεισμένων εν τοις φρουρίοις Τούρκων, ουδέν τοις εχορήγουν άνευ βίας και ξυλοκοπημάτων». Δικαιολογεί τις βίαιες πράξεις «διότι ο δεινός πόλεμος, η πείνα, επατείλει μάλλον αυτούς ή ο Μουσταφάς», προσθέτοντας ότι οι Σφακιανοί και ο Χατζημιχάλης απευθύνθηκαν στον Κυβερνήτη για βοήθεια (επιστολή από Σφακιά 12 Απριλίου 1828), αλλά χωρίς ανταπόκριση. Καταδικάζει μάλιστα τη στάση της ανατολικής Κρήτης στην επανάσταση: «οι ανατολικοί Κρήτες ουδέποτε επάτησαν αγωνιζόμενοι τα δυτικά εδάφη της Κρήτης και επομένως δεν εγνώριζον τας ανάγκας και τας στερήσεις εκείνων και την δύναμιν των εκεί πολεμίων· δεν ενόουν ότι ου μόνον τους κατεπρόδιδον μη συναγωνιζόμενοι, αλλ' ότι και τους ηδίκουν αγενώς μη χορηγούντες εκείνοις υπέρ όλων μαχομένοις εκ του περισσεύματος αυτών, ενώ εκείνοι και ηγωνίζοντο και παν ό,τι είχαν κατηνάλωσαν εις τον αγώνα». Παπαδοπετράκης, *Ιστορία των Σφακιών*, σ. 406, 379-380 και 421. Για το ζήτημα της βίας στην προεπαναστατική Κρήτη και το καθεστώς των Σφακιών, βλ. Γ. Σπυροπούλου, *Οθωμανική διοίκηση και κοινωνία στην προεπαναστατική Κρήτη. Αρχαιακές μαρτυρίες (1817-1819)*, Ρέθυμνο 2015, σ. 97 κ.εξ.

ανέρχεται σε 1.500 άνδρες σταλμένους από την Ελλάδα, που εγκαταστάθηκαν στον Αποκόρωνα. Ο αρθρογράφος σχολιάζει ότι οι Δυνάμεις προτείνουν ανακωχή απαιτώντας να αποδεχθούν οι Τούρκοι να παραχωρήσουν τις ιδιοκτησίες τους, τις οποίες οι Έλληνες δεν κατέλαβαν με τα όπλα, εφόσον εξαφανίζονται όταν οι Τούρκοι εμφανίζονται. Η διαμεσολάβηση αυτή δίνει το δικαίωμα στους Έλληνες να εξεγερθούν στο μέλλον για να λεηλατήσουν την ξένη ιδιοκτησία, ενώ θα έπρεπε να αποτραβηχτούν στα Σφακιά και ο Κυβερνήτης να αποσύρει το στρατό του και τον διοικητή του.

Στο φύλλο του Δεκεμβρίου του 1828,²³ ο αρθρογράφος επανέρχεται στην καλή θέληση των Τούρκων για την προτεινόμενη ανακωχή και στην αξιοσημείωτη κακοπιστία των Ελλήνων, την οποία αποδίδει στο Κρητικό Συμβούλιο αποτελούμενο από έναν αποστάτη ιερέα και πέντε γνωστούς τυχοδιώκτες εξ επαγγέλματος, που δεν κατέχουν ούτε σπιθαμή γης στο νησί. Αυτό το Συμβούλιο, στο οποίο εναπόκεινται οι τύχες του κρητικού λαού, έστειλε στους Τούρκους ως αντιπροσώπους του τρεις νεαρούς παντελώς ξένους στην Κρήτη, επειδή ακριβώς έχουν να κερδίσουν από την αταξία, ενώ οι Τούρκοι, που θέλουν την τάξη και την ειρήνη, έστειλαν τους πρώτους αγάδες του νησιού, άνδρες σεβαστούς και ιδιοκτήτες αγαθών και γης.²⁴ Το βέβαιο είναι ότι οι συζητήσεις δεν θα αποφέρουν κανένα αποτέλεσμα επειδή οι Έλληνες δεν το θέλουν, ο δε Reineck επιδιώκει την καθυστέρηση συμφωνώντας με τις υπεκφυγές που θέτουν οι Έλληνες και προσπαθώντας να συμφιλιώσει τα ασυμφιλίωτα ανάμεσα στους νόμμους ιδιοκτήτες που ζητούν την περιουσία τους και σε αυτούς που προσπαθούν να τους την πάρουν.²⁵ Η παρουσία των πλοίων στη Σούδα απλώς αποτρέπει τη συμπλοκή των δύο μερών, ενώ οι εμπορικές δραστηριότητες έχουν σταματήσει.²⁶

23 *Le courrier de Smyrne*, αρ. 45 (28 Δεκεμβρίου 1828), σ. 1-2.

24 Ο Κριτοβουλίδης αναφέρει τρεις Τούρκους αντιπροσώπους, έναν από κάθε περιοχή, τον Αφεντάκη από το Ηράκλειο, ο οποίος τις πρώτες μέρες της επανάστασης είχε κατασφάξει περί τους 300 άοπλους Έλληνες «ως κτήνη», τον Καρπουζογλού από το Ρέθυμνο και τον Αλιαγά Σοφτά από τα Χανιά. Κατ' αρχάς το Συμβούλιο θεώρησε ότι πρέπει να περιμένουν τη γνώμη του Κυβερνήτη, αλλά τελικά ακολούθησαν τις επιταγές του Reineck, εφόσον οι Δυνάμεις πρότειναν την ανακωχή, και διόρισε εκπροσώπους τον Φραγκίσκο Λιμπρίτη από το Ηράκλειο, τον Μάρκο Καλούδη από το Ρέθυμνο και τον Βασίλειο Χάλη από τα Χανιά, δίνοντας οδηγίες «περί οροθεσιών» με γνώμονα «Τούρκος και Έλλην να μη συζώσιν», επειδή «όταν είμεθα ανακατωμένοι, δεν θα φυλαχθή ποτε η απαιτούμενη αγάπη». Η συνάντηση έγινε στο πλοίο του Maitland παρουσία του Reineck, του Νικολάου Σουίδα ως αντιπροσώπου της ελληνικής κυβέρνησης και ενός καθολικού της Σμύρνης ονόματι Καπουράλη, ο οποίος «ήρχισε να συνηγορή υπέρ των Οθωμανών, εγκωμιάζων αυτούς». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 448-453.

25 Σύμφωνα με τον Κριτοβουλίδη, οι Τούρκοι «απέρριψαν όλως διόλου με αγανάκτησιν και τα περί οροθεσιών» απαιτώντας «να εξέλθωσιν εις τα κτήματά των, και να συνάζωσιν τους καρπούς των· να περιορισθώσιν όμως αυστηρώς Τούρκοι και χριστιανοί να μη σκοτώνονται αναμεταξύ των», «ουδόλως όμως έστρεξαν και οι Έλληνες εις τούτο ως αντιβαίνουν και εις τας οδηγίας και εις τον σκοπόν των», ώστε «μετά μακράς ανωφελείς φιλονεικίας περί των λοιπών, έπαυσεν η εν τω πλοίω τοιαύτη συνδιάλεξις». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 453-454.

26 Ο Λιμπρίτης σημειώνει ότι στις αρχές Νοεμβρίου του 1828 ο Κυβερνήτης κοινοποίησε προς το Κρητικό Συμβούλιο ότι οι Δυνάμεις προτείνουν να γίνει ανακωχή, το δε Συμβούλιο συγκάλεσε οπλαρχηγούς και προκρίτους κάθε επαρχίας για να τους το ανακοινώσει. Εισήλθαν 14 πολεμικά πλοία των Δυνάμεων στη Σούδα. Συναντήθηκαν οι εκπρόσωποι των Τούρκων, που είπαν να ζούμε με αγάπη όπως πριν, και των Ελλήνων, που δήλωσαν δια στόματος Λιμπρίτη ότι «δεν εννοούμε το ως και πρότερον, δηλ. ραγιαδες των; Μη γένοιτο ποτέ! Ημείς υψώσαμεν τα όπλα όχι κατά της ανθρωπότητας, αλλά κατά της τυραννίας. Δεν είμεθα εχθροί των Τούρκων, ουδέ της θρησκείας των. Μας είναι αδιάφορον τι πρεσβεύει ο καθείς. Δεν ζητούμεν να αποδιώξωμεν

Στο φύλλο του Φεβρουαρίου του 1829 περιγράφονται οι κινήσεις των Δυνάμεων, των Ελλήνων και των Κρητών που δεν βοηθούν στην ανακωχή.²⁷ Στις 18 Δεκεμβρίου 1828 έφθασε στις Καλύβες ένα ατμοκίνητο πλοίο με ελληνική σημαία από την Αίγινα με τον ναύαρχο Τομπάζη, γνωστό στο νησί για την ήττα που υπέστη πριν μερικά χρόνια, ο οποίος προφανώς ήλθε να ενισχύσει τον μικρό στρατό του Reineck.²⁸ Στις 24 Δεκεμβρίου 1828 έλαβε χώρα δεύτερη συνάντηση των Τούρκων και των Ελλήνων αντιπροσώπων στο μοναστήρι Άγιος Ελευθέριος στο χωριό Μουρνιές, αλλά χωρίς αποτέλεσμα, επειδή οι Έλληνες, που δεν ήθελαν την ανακωχή, έφεραν προσκόμματα και εντέλει προφασίστηκαν ότι δεν ήταν παρών ο εκπρόσωπος του Reineck.²⁹ Ωστόσο, την επομένη συναντήθηκαν οι Τούρκοι αντιπρόσωποι με τον Reineck στο πλοίο του και είχαν την ευκαιρία να ακούσουν από τον ίδιο ότι το Κρητικό Συμβούλιο δεν είχε σκοπό να κάνει καμιά παραχώρηση, επομένως δεν θα ισχύσει περαιτέρω ανακωχή από την παρούσα, δηλαδή οι Έλληνες δεν θα επιτεθούν αν οι Τούρκοι δεν εξέλθουν από τις συνοικίες τους.³⁰

Τη στιγμή αυτή έφθασε ένα πλοίο από το Ηράκλειο με την είδηση ότι έγινε επιδρομή από 1.500 Έλληνες, οι οποίοι προέλασαν από τα Σφακιά στην Σητεία που δεν είχε ποτέ εξεγερθεί. Οι Τούρκοι, λιγότεροι στον αριθμό, υπέκυψαν και η σφαγή δεν φείσθηκε ούτε τα γυναικόπαιδα. Ένα αγγλικό πλοίο ήλθε στη Σούδα από το Ηράκλειο με τον γιατρό του Σουλεϊμάν πασά και περιέθαλπε με διαταγή του Maitland 211 κα-

θηρσκειάν, αλλά τον τρόπον της διοικήσεως. Ζητούμεν ισότητα, ασφάλειαν της τιμής, της ζωής και ιδιοκτησίας μας. Είναι αδύνατον να κλείνωμεν τον αυχένα και να υποφέρωμεν του λοιπού παρ' υμών, όσα άνθρωποι επί της γης ποτέ δεν υπέφερον. Ενθυμηθήτε τας πράξεις σας, αφού δυναστικώς αφηρέσατε τας καλύτερας ιδιοκτησίας από τους Έλλ., τους υποχρεώνατε και τας εκαλλιέργουν αγγαρίαν, σας εσύναζαν τους καρπούς και προς αμοιβήν τους αφηρήτε και αυτήν την ζωήν». Εν τέλει οι Έλληνες είπαν ότι να γίνει ανακωχή και εναπόκειται στις Δυνάμεις να αποφασίσουν για το μέλλον της Κρήτης. Βουρλιώτης, «Το μικρό απομνημόνευμα του Φραγκίσκου Λιμπρίτη», σ. 241.

27 *Le courrier de Smyrne*, αρ. 50 (1 Φεβρουαρίου 1829), σ. 1-2.

28 Ο Λιμπρίτης σημειώνει ότι στις 8 Δεκεμβρίου έφθασε ο Τομπάζης απεσταλμένος του Κυβερνήτη να δώσει οδηγίες για την ανακωχή και την αποβίβαση ελληνικών στρατευμάτων από την Πελοπόννησο. Ο κομοδόρος Μπόλαν μετά τη συνάντηση Maitland και Τομπάζη, όπου ο δεύτερος δεν αποκάλυψε τους πραγματικούς σκοπούς του, διέταξε να εμποδίσουν τα ελληνικά πολεμικά πλοία, επειδή κάθε στρατιωτικό επιχείρημα είναι περιττό ενόψει της ανακωχής. Το Κρητικό Συμβούλιο και ο Τομπάζης αποφάσισαν την απόβαση στον λιμένα της επαρχίας Μεραμπέλου, χωρίς να γνωρίζουν τη διαταγή. Βουρλιώτης, «Το μικρό απομνημόνευμα του Φραγκίσκου Λιμπρίτη», σ. 243.

29 Σύμφωνα με τον Κριτοβουλίδη, οι Τούρκοι δεν ήθελαν να αποδεχθούν την παρουσία του αντιπροσώπου της ελληνικής κυβέρνησης Σουΐδα. Τελικώς η συνάντηση έλαβε χώρα «ελάλησαν οι μεν και οι δε, αλλ' εις ουδέν εσυμφώνησαν», επειδή οι Τούρκοι επέμεναν «να εξέλθουν εις τα κτήματά των και να μη σκοτόνωνται μεταξύ των Τούρκοι και Έλληνες», παραγνωρίζοντας ότι οι Τούρκοι, αν παρέμεναν, θα έπρεπε να υπακούουν στην ελληνική κυβέρνηση που διοικεί ευλόγως τα ελευθερωμένα από τα ελληνικά όπλα μέρη. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 455-458.

30 Ο Λιμπρίτης σημειώνει ότι το Κρητικό Συμβούλιο ειδοποιήθηκε από τον Σουλεϊμάναγα να στείλει τους εκπροσώπους του στον Άγιο Ελευθέριο να συνδιαλαγούν με τους Τούρκους. Πήγαν ο Χάλης, ο Λιμπρίτης και ο Καλούδης. Οι Τούρκοι δεν δέχθηκαν να παρίσταται ο αντιπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης Δημ. Κωνσταντινίδης και ειδοποιήθηκε ο Reineck. Μετά τέσσερις μέρες δεν υπήρξε συμφωνία «διότι οι Τούρκοι ήσαν και θα είναι πάντοτε Τούρκοι» και επέστρεψαν περιμένοντας την απόφαση των Δυνάμεων και του Κυβερνήτη. Βουρλιώτης, «Το μικρό απομνημόνευμα του Φραγκίσκου Λιμπρίτη», σ. 244.

τοίκους της Σπιναλόγκας ημιθανείς από το κρύο και την πείνα και τους έφερε στο Ηράκλειο.³¹ Τα αγγλικά πλοία έλαβαν διαταγή να άρουν τον αποκλεισμό, ενώ ούτε τα γαλλικά πλοία παρέμειναν. Το νησί εγκαταλείφθηκε στην τύχη του και τα δύο μέρη καλούνται να τα βρουν μεταξύ τους από μόνα τους, αφού όμως διευκολύνθηκαν οι Έλληνες να γίνουν επιθετικοί και στους Τούρκους αφαιρέθηκε το δικαίωμα να αμυνθούν.

Στο επόμενο φύλλο του Φεβρουαρίου του 1829³² πληροφορούμαστε ότι ο Maitland αναχώρησε από τη Σούδα για το Ναυαρίνο, αφού πρώτα επισκέφθηκε τον Μουσταφά πασά για να τον ενημερώσει για την άρση του στρατιωτικού αποκλεισμού σε φιλικό κλίμα και με ανταλλαγή δώρων. Οι Τούρκοι θλίβονται για την αποχώρηση των συμμαχικών πολεμικών πλοίων, τα οποία ναι μεν μεροληπτούσαν υπέρ των Ελλήνων αλλά παρείχαν και τις υπηρεσίες τους όταν χρειαζόταν. Ο Σουλεϊμάν πασάς συγκέντρωσε 2.000 άνδρες στο Ηράκλειο για να εκδιώξει τους Έλληνες από την επαρχία της Σητείας, οι οποίοι αποτραβήχτηκαν στα Σφακιά αφού λεηλάτησαν την περιοχή. Επίσης στο Ρέθυμνο οι Τούρκοι επιχειρούν κάποιες εξόδους, ενώ στα Χανιά δεν παρατηρείται καμιά κίνηση. Οι Έλληνες πληροφορούμενοι την άρση του αποκλεισμού διαμαρτύρονται ότι ο Κυβερνήτης τους εξαπάτησε εξωθώντας τους σε επανάσταση, οι δε εκπρόσωποι των Δυνάμεων που τους υπόσχονταν βοήθεια τους εγκατέλειψαν. Ορισμένες επαρχίες είναι έτοιμες να υποταχθούν αν οι ξένοι απεσταλμένοι αποχωρήσουν. Το Κρητικό Συμβούλιο πούλησε για λογαριασμό της κυβέρνησης, που κερδοσκοπούσε πάνω στα προϊόντα της επανάστασης, πολλά φορτία λαδιού, αλλά με την άφιξη 8.000 ανδρών από την Αίγυπτο, που ήλθαν μετά από πρόσκληση του Μουσταφά πασά, είναι σε συναγερμό και αποθάρρυνση. Εντούτοις, οι Τούρκοι δεν σκέφτονται να επωφεληθούν από την κατάσταση για να συντρίψουν τους εχθρούς τους, επιθυμούν μόνο την αποκατάσταση της ειρήνης. Ο Σουλεϊμάν πασάς έστειλε προκηρύξεις καλώντας τους Έλληνες να υποταχθούν υποσχόμενος αμνηστία και εγγυόμενος την ασφάλεια ατόμων και περιουσιών, με την προειδοποίηση ότι μόνο στην περίπτωση που οι απόπειρες ειρήνευσης αποτύχουν θα λάβει τα όπλα.³³

Εκτός από τις ανταποκρίσεις, η εφημερίδα δημοσιεύει και κάποια έγγραφα προς επίρρωση των θέσεων της. Στο επόμενο φύλλο του Φεβρουαρίου του 1829³⁴ δημοσιεύεται επιστολή του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου προς τον Reineck (Πόρος, 17-29 Νοεμβρίου 1828), στην οποία τον ενημερώνει ότι η ελληνική κυβέρνηση θα υποστηρίξει τα διαβήματα των Κρητών, χωρίς να φαίνεται ότι τα προκαλεί η ίδια, και τον προτρέπει να κινηθεί με το ίδιο πνεύμα.³⁵

31 *Le courrier de Smyrne*, αρ. 50 (1 Φεβρουαρίου 1829), σ. 2. Ο Κριτοβουλίδης περιγράφει πολλές εχθροπραξίες νικηφόρες για τους Έλληνες που ελευθέρωσαν την περιοχή της Σητείας προσωρινά μέχρι τα αντίποινα των Τούρκων. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 458-464.

32 *Le courrier de Smyrne*, αρ. 51 (8 Φεβρουαρίου 1829), σ. 2.

33 Σύμφωνα με τον Λιμπρίτη, στις 13 Ιανουαρίου στάλθηκαν γράμματα του Σουλεϊμάναγα στους Έλληνες για να προσκυνήσουν με βάρβαρο ύφος, προκαλώντας την απογοήτευση του Συμβουλίου και τη δυσπιστία του προς την ελληνική κυβέρνηση. Βουρλιώτης, «Το μικρό απομνημόνευμα του Φραγκίσκου Λιμπρίτη», σ. 245.

34 *Le courrier de Smyrne*, αρ. 52 (15 Φεβρουαρίου 1829), σ. 2.

35 Ο Λιμπρίτης σημειώνει ότι στις 9 Ιανουαρίου 1829 τουρκικά πλοία από Αλεξάνδρεια κυρίευσαν την εθνική γολέττα «Εύχαρις», όπου ήταν η αλληλογραφία Καποδιστρίου και Reineck, και οι Τούρκοι έμαθαν τα πάντα, πράγμα που έβλαψε τους Κρήτες. Βουρλιώτης, «Το μικρό απομνημόνευμα του Φραγκίσκου Λιμπρίτη», σ. 244.

Στο φύλλο του Μαρτίου του 1829³⁶ περιέχονται επιστολή του Reineck σχετική με τη σφαγή της 24ης Αυγούστου 1828 και επιστολή αποποίησης της από τον Σουλεϊμάν πασά. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, οι δύο αυτές επιστολές ρίχνουν φως στον τρόπο με τον οποίο μαθαίνουν τα γεγονότα της Ελλάδας στην Ευρώπη, στις υπερβολές που έχουν παραποιήσει τις λεπτομέρειες αυτής της επανάστασης εδώ και οκτώ χρόνια. Η κοινή γνώμη αποδέχεται τις φαντασίες που ευνοούν την Ελλάδα, επειδή έχει τοποθετήσει από τη μια πλευρά τους καταπιεστές και από την άλλη τους καταπιεζόμενους, χωρίς να ενδιαφέρεται για το τι εκτυλίσσεται στα παρασκήνια. Οι ευφάνταστες αφηγήσεις που έφεραν σε όλη την Ευρώπη τον τρόμο και τον οίκτο, οι κατηγορίες εναντίον των Τούρκων που προκάλεσαν το ανάθεμα όλων των εθνών, δεν θα ίσχυαν αν φαινόταν η αλήθεια, η οποία αποδεικνύεται από τα τεκμήρια που δημοσιεύονται στην εφημερίδα.

Η επιστολή του Reineck προς τον Κυβερνήτη της Ελλάδας αναφέρεται στην πιο τρομακτική σφαγή που κάνει την ανθρωπότητα να φρική, στη «ανόητη και τυφλή» μανία των ντόπιων Τούρκων εναντίον των υπόδουλων χριστιανών ειρηνικών κατοίκων των φρουριών και των περιχώρων που δεν βρίσκει λόγια να περιγράψει. Συγκεκριμένα ο ντόπιος Τούρκος Αγριολίδης, σερασκέρης (αρχιστράτηγος) του ανατολικού μέρους της Κρήτης, ονομαστός για τη θηριώδη σκληρότητά του απέναντι στους Έλληνες, ο οποίος λέγεται ότι είχε σφαγιάσει με το χέρι του πάνω από μια χιλιάδα από τα πρώτα χρόνια του αγώνα, έπεσε σε ενέδρα που του είχαν στήσει οι Έλληνες μπροστά στο φρούριο του Ηρακλείου και βρήκε το τέλος που του άξιζε. Ο γιος του 14 ετών και ο ανιψιός του ξεσήκωσαν την τουρκική φρουρά και προύχοντες Τούρκους και τη νύχτα 23 προς 24 Αυγούστου εισέβαλαν στα ελληνικά σπίτια και άρχισαν γενική σφαγή που συνεχίστηκε όλη την ημέρα της 24ης Αυγούστου. Ο αριθμός των σφαιγιασθέντων, ανάμεσά τους και πολλά γυναικόπαιδα, ξεπέρασε τη χιλιάδα, οι δε προύχοντες Τούρκοι σκότωσαν τους Έλληνες γραμματείς και υπηρέτες τους. Φαίνεται ότι ο Σουλεϊμάν πασάς δεν έδωσε την έγκρισή του για τη σφαγή, αλλά μην έχοντας εξουσία στους ντόπιους μουσουλμάνους δεν μπόρεσε να την εμποδίσει, ωστόσο κατάφερε να σώσει τον επίσκοπο μαζί με 100 άλλους που κατέφυγαν στο χαρέμι του. Τις επόμενες ημέρες οι σφαγές συνεχίστηκαν στις επαρχίες και κυρίως στη Σητεία, της οποίας ο πληθυσμός ήταν άοπλος και ειρηνικός, χωρίς διάκριση ηλικίας ή φύλου, και κατά τα φαινόμενα οι Τούρκοι σκοπεύουν να εξολοθρεύσουν όλο τον χριστιανικό πληθυσμό. Στο Ρέθυμνο η τοπική φρουρά συγκέντρωσε 50 αρχηγούς των χωριών με πρόσχημα να τους μιλήσει και τους συνέλαβε, στα Χανιά έγιναν επίσης σφαγές. Ωστόσο, ο Μουσταφά πασάς, ακολουθώντας τις συμβουλές του προξένου της Αυστρίας στα Χανιά σχετικά με τις συνέπειες των γεγονότων στους Άγγλους που στάθμευαν στη Σούδα, κατάλαβε ότι έπρεπε να σταματήσει το κίνημα των Τούρκων και θα το έκανε εύκολα με τη βοήθεια 700-800 Αλβανών στην υπηρεσία του. Ο Reineck επιφόρτισε τους Άγγλους της Σούδας να επέμβουν, ενώ ο Σουλεϊμάν πασάς παραδέχτηκε στον καπετάνιο sir T. Fellowes ότι το κίνημα έγινε παρά τη θέλησή του, καθώς δεν είχε καμιά εξουσία στο στράτευμα τού Αγριολίδη, που δεν έχει πλέον αρχηγό, και ότι λίγοι άνθρωποι σκοτώθηκαν. Ο Reineck παρατηρεί ότι αυτή η παραδοχή πρέπει να συνοδευτεί από ένα μηδενικό στους αριθμούς. Εσωκλείει δύο επιστολές με λεπτομέ-

36 *Le courrier de Smyrne*, τ. 2, αρ. 55 (8 Μαρτίου 1829), σ. 14-15.

ρειες των σφαγών και επισημαίνει ότι αν θέλουν να προστατεύσουν τον υπόλοιπο χριστιανικό πληθυσμό πρέπει να βιαστούν, επειδή πληροφορείται ότι 1.000 Τούρκοι περιέρχονται τη Σητεία και σκοτώνουν όποιον συναντούν. Οι δυστυχημένοι κάτοικοι περιφέρονται σαν κοπάδι στα βουνά χωρίς τροφή, κυνηγημένοι από τα άγρια θηρία και το τελευταίο τους άσυλο είναι η άβυσσος της θάλασσας.³⁷

Στην επιστολή του προς τον Malcolm (2 Ιανουαρίου 1829) ο Σουλεϊμάν πασάς απαντά στις κατηγορίες της επιστολής του Reineck, την οποία του παρουσίασε ο Maitland, δηλώνοντας ότι είναι πάντοτε μετριοπαθής απέναντι στους επαναστάτες. Ως προς τη σφαγή της 24ης Αυγούστου, δεν έχει σκοπό να υπερασπιστεί τους ενόχους, οι σφαγές τού προξενούν φρίκη, αλλά ένα τέτοιο γεγονός είναι πιθανό σε μια περίοδο αταξίας λόγω της επανάστασης. Παραδέχεται ότι ο φόνος του Αγριολίδη ήταν η αιτία της σφαγής, αλλά επιθυμεί να αποκαταστήσει τη μνήμη του Τούρκου αξιωματούχου απαλείφοντας τις εις βάρος του κατηγορίες. Ήταν ένας άνθρωπος μεγάλης αξίας, με πλούτη και εξουσία, που σκόρπιζε τον τρόμο ανάμεσα στους εχθρούς του, αλλά μόνο στις μάχες και ποτέ με δολοφονίες, πράγμα αντάξιο του τίτλου του σερασκέρη που του απονεμήθηκε μετά θάνατον από τον Σουλεϊμάν πασά. Η διάθεσή του απέναντι στους Έλληνες ήταν πάντοτε μετριοπαθής και συμφιλίωτική, μολονότι οι Σφακιανοί τού έκλεψαν 1.000 πρόβατα, και δεν ήταν μιστός, όπως αποδεικνύει το γεγονός ότι κυκλοφορούσε σχεδόν χωρίς φρουρά. Ο Reineck παραποιεί την αλήθεια γράφοντας ότι οι αγάδες σκότωσαν τους Έλληνες που είχαν στην υπηρεσία τους, ενώ είναι όλοι ζωντανοί και στις θέσεις τους, αντιθέτως προστάτεψαν και άλλους Έλληνες στέλνοντάς τους στον Σουλεϊμάν πασά. Εκτός αυτού, ψεύδεται ισχυριζόμενος ότι η σφαγή διήρκεσε όλη τη νύκτα, ενώ άρχισε το απόγευμα μέχρι τη δύση του ηλίου και υπήρξαν λίγα θύματα, οι άνδρες που σκοτώθηκαν είναι μόλις 108 (97 ντόπιοι και 11 ξένοι). Τα υπόλοιπα είναι προϊόντα κακόβουλης φαντασίας και η φράση περί προσθήκης ενός μηδενικού στους αριθμούς είναι συκοφαντική και θίγει την εντιμότητα των Τούρκων, οι δε αναφορές για τις οποίες κάνει λόγο ο Reineck είναι αμφίβολης αυθεντικότητας και διαψεύδονται από τις αναφορές που έλαβε ο Σουλεϊμάν πασάς. Το απόγειο του ψεύδους είναι ο ισχυρισμός ότι η φρουρά διατρέχει τις επαρχίες και εξοντώνει τον πληθυσμό. Δεν αρνείται ότι υπήρξαν κάποια αντίποινα στα χωριά του κάμπου, αλλά δόθηκε αμέσως διαταγή να σταματήσουν και δεν ξεπέρασαν τα 50 θύματα και από τις δύο πλευρές, ενώ έκτοτε δεν υπήρξαν άλλες σφαγές. Η Σητεία

37 Το επεισόδιο περιγράφει ο Κριτοβουλίδης εκτενώς: Στις 15 ή 16 Αυγούστου κοντά στο χωριό Άγιος Ιωάννης της Γόρτυνας έγινε φόνος του «επ' ανδρεία κλειζομένου» Αγριολίδη, αρχηγού των Τούρκων του Ηρακλείου, και 10 άλλων από τον Μαλικούτη και 60 άνδρες. Περιέφεραν το κεφάλι του ως θρίαμβο προς τον αντιπρόσωπο και το Συμβούλιο, που όμως αποδοκίμασαν την πράξη «ως βαρβαρικήν». Οι Τούρκοι εξέθεσαν το ακέφαλο σώμα του σε κεντρικό σημείο του Ηρακλείου, ενώ η γυναίκα του «περιφερόμενη εν αγυιαίς και εναντίον των οθωμανικών εθίμων εκόπτετο, ότε και άπαντες οι λοιποί συνεκραύγαζον, ζητούντες αίμα αντί αίματος». Μάταια ο Σουλεϊμάν πασάς προσπάθησε να καταπραύνη τη μανία των Τούρκων που επέπεσαν εναντίον αμάχων χριστιανών και σφαγίασαν περί τους 700 στο Ηράκλειο και 90 στο Ρέθυμνο. Ακολούθησε εκδίκηση των χριστιανών με έφοδο κατά του τουρκικού στρατού –και όχι κατά των αμάχων– απωθώντας τους Τούρκους από τη Γόρτυνα (επαρχία Καινουργίου) «αφίσαντες και εκείνην την σιτοφόρον επαρχίαν ελευθέραν εις τους Έλληνας». Όλα αυτά έγιναν τη στιγμή που οι αντιπρόσωποι των τριών Δυνάμεων (Κάνιγκ, Γκιλλεμινότος, Ριβοπιέρος) συσκέπτονταν στον Πόρο. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 440-443.

παρέμεινε απαραβίαστη από τους Τούρκους, αυτοί που την κακοποιούν παρά τις εκκλήσεις για ανακωχή είναι οι Έλληνες, εκείνοι που περιφέρονται σαν κοπάδι είναι οι Τούρκοι. Στο Ρέθυμνο δεν υπήρξαν σφαγές ούτε στα Χανιά, πράγμα που μπορούν να επιβεβαιώσουν οι ξένοι έμποροι. Η δολοφονία του Αγριολίδη ήταν προετοιμασμένη από την ελληνική πολιτική που επιδιώκει το μακελειό, τη στιγμή που προτείνεται ανακωχή. Η επιστολή του Reineck είναι ένας λίβελος με σκοπό την εξασφάλιση της προστασίας των συμμάχων.

Δημοσιεύτηκε επίσης απαντητική επιστολή του Σουλεϊμάν πασά προς το *Memorandum* του Malcom περί ανακωχής, στην οποία κάνει αναδρομή στην ιστορία της επανάστασης στην Κρήτη από την οθωμανική σκοπιά.³⁸ Γράφει ότι μετά την επανάσταση στην Ελλάδα οι ραγιάδες της Κρήτης πήραν τα όπλα, αλλά γρήγορα υποτάχτηκαν και ησύχασαν. Ωστόσο, ταραχοποιοί απ' έξω ήλθαν και έσπειραν και πάλι την αταξία στο νησί, οπότε ο σουλτάνος εμπιστεύτηκε στον ίδιο τη διακυβέρνησή του εδώ και δεκαεπτά μήνες. Η πρώτη του κίνηση ήταν γενική αμνηστία, παρ' όλο που οι Έλληνες προξένησαν περισσότερες ζημιές στους Τούρκους, τα δικαστήρια δεν εκδίκαζαν παρελθούσες αγωγές και οι περιουσίες αποδόθηκαν στους ιδιοκτήτες τους, ενώ καμιά φορολογία δεν επιβλήθηκε επί των ημερών του. Όλα τακτοποιήθηκαν, παρά τις παροτρύνσεις απεσταλμένων από τον Μοριά που δεν ήταν ευμενώς αποδεκτοί, και οι κάτοικοι παρέδιδαν σωρηδόν τα όπλα τους. Όσπου μετά το Ναυαρίνο δέχτηκε επίθεση στον Άγιο Νικόλαο από τον πελοποννησιακό στρατό και εξαναγκάστηκε να τον αντιμετωπίσει και να τον εκδιώξει, εκτός από μια μικρή ομάδα που κατέφυγε στα Σφακιά και λίγο αργότερα ήρθαν και άλλοι Πελοποννήσιοι υπό τον Χατζημιχάλη. Ξεχωρίζει τους ραγιάδες της Κρήτης από τους ξένους υπεύθυνους για τις ταραχές και είναι έτοιμος να τους συγχωρήσει, ακόμη και τους Σφακιανούς ταραχοποιούς που επιδίδονται σε αρπαγές, εφόσον μετανοήσουν και υποσχεθούν έναν έντιμο βίο. Δεν μπορεί να αρνηθεί την αποφράδα 24η Αυγούστου, αλλά μετά τη δολοφονία του Αγριολίδη η τιμωρία ήταν αναμενόμενη. Όμως η συνεχής άφιξη Πελοποννήσιων που ξεσέκωναν τους ραγιάδες ανέβαλε την επιβολή της δικαιοσύνης ώστε να βρεθεί μια λύση αρμονική για χριστιανούς και μουσουλμάνους και να μην δοθεί αφορμή για αντίποινα. Οι Κρήτες επαναστάτες, όντας λιγότεροι από τους Τούρκους στρατιώτες, ανεμίζουν διάφορες σημαίες δίνοντας το σύνθημα της συγκέντρωσης των ραγιάδων, αποφεύγουν τη μάχη κατά μέτωπο, επιδίδονται σε κλεφτοπόλεμο στα βουνά και σε ληστρικές επιδρομές εναντίον των περιουσιών των μουσουλμάνων που ξεσπούν στον αθώο ραγιά αφού δεν βρίσκουν τον ένοχο. Αυτή η τακτική, που τροφοδοτεί τις κατηγορίες τους, υποκινείται απ' έξω με σκοπό να επαναληφθεί η 24η Αυγούστου. Έτσι υποχρεώνεται να αρκείται στην αποστολή κάποιων στρατιωτών του για να επιβληθούν στους στασιαστές που κακομεταχειρίζονται και απογυμνώνουν τους ίδιους τους ομοθρήσκους τους. Αποδέχεται με καλή θέληση την προτεινόμενη ανακωχή στα όρια των δυνατοτήτων του, εγγυώμενος για την τουρκική πλευρά, ενώ ζητεί από τον Malcom να συγκρατήσει τους αρχηγούς των Ελλήνων, δεδομένου ότι οι Σφακιανοί εισέβαλαν στην επαρχία Πεδιάδα, σκότωσαν άνδρες, σκλάβωσαν γυναικόπαιδα και κατευθύνθηκαν προς τη Σητεία. Σε νέα του επιστολή προς τον Malcom ο Σουλεϊμάν πασάς παρατηρεί

38 *Le courrier de Smyrne*, αρ. 53 (22 Φεβρουαρίου 1829), σ. 5-7.

ότι οι Τούρκοι σέβονται την προτεινόμενη ανακωχή από τη στιγμή που έλαβαν το *Memorandum* αλλά ποιος θα πείσει τους Έλληνες να κάνουν το ίδιο; Εκτός αυτού συλλέγουν τις ελιές, αφαιρώντας τα προς το ζην από τον τουρκικό πληθυσμό, και επιτέθηκαν στην Πεδιάδα όπου έκλεψαν 40.000 πρόβατα, σκότωσαν 26 άνδρες και αιχμαλώτισαν 20 γυναικόπαιδα. Εκλιπαρεί στο όνομα του ανθρωπισμού τους συμμάχους να αποσύρουν από τους Έλληνες την εύνοια που τους δόθηκε με το *Memorandum*, επειδή του είναι αδύνατον πλέον να συγκρατήσει τους Τούρκους και θα τους επιτρέψει να αμυνθούν.

Στο φύλλο του Μαρτίου του 1829³⁹ περιλαμβάνεται επιστολή του Σουλεϊμάν πασά προς τον Maitland (4 Ιανουαρίου 1829), στην οποία επαναλαμβάνει τις κατηγορίες περί επιθετικότητας των Ελλήνων στη Σητεία και στην Πεδιάδα, ενώ υπογραμμίζει ότι είναι επικεφαλής του νησιού με τη θέληση του σουλτάνου και φροντίζει του κατόικους του όπως ένας πατέρας τα παιδιά του. Επίσης περιέχεται προκήρυξη του Σουλεϊμάν πασά προς τους ραγιάδες της Κρήτης, στην οποία κατηγορεί εκείνους που τους παρέσυραν να αποστούν από τα καθήκοντά τους και τους υπενθυμίζει τη φιλική μεταχείριση που έτυχαν από την κυβέρνηση του και πόσες φορές συγχωρήθηκαν παρά την ένοχη συμπεριφορά και τις ληστρικές επιθέσεις τους εναντίον των Τούρκων. Επισημαίνει ότι ο αποκλεισμός έχει αρθεί επειδή οι Ευρωπαίοι κατάλαβαν με ποιους έχουν να κάνουν και είναι μάταιο να επικαλούνται τη σφαγή 1.000 ατόμων στο Ηράκλειο, όπως έκανε ο απατεώνας Reineck. Το νησί θα τεθεί υπό την προστασία του Μεχμέτ Αλή πασά, που έστειλε τέσσερα πολεμικά πλοία, και ελπίζει ότι θα υποταχθούν και θα συγχωρηθούν, αλλιώς θα στείλει στρατό εναντίον τους και θα τους επιβαρύνει με τα έξοδα του πολέμου.

Όπως γράφεται στο επόμενο φύλλο του Μαρτίου του 1829,⁴⁰ στις 28 Ιανουαρίου ο Reineck ενεχείρισε επιστολή προς τον Augustin Cousinery, Γάλλο έμπορο και μεταφραστή του Μουσταφά πασά, ζητώντας του να μεσολαβήσει ώστε να του αποδοθούν τα επίσημα έγγραφα του και να αποχωρήσει. Ο Μουσταφά πασάς τού μίλησε ότι θα του παραχωρήσει μια κορβέτα και ό,τι άλλο χρειάζεται και θέτει εγγυητή τον πρόξενο της Ολλανδίας, αλλά ο Reineck θεώρησε ότι οι προτάσεις του είχαν σκοπό να τον κάνουν να προδώσει την υπόθεση των Ελλήνων. Οι κάτοικοι της επαρχίας Κεραμειών δίλωσαν υποταγή και ο Μουσταφά πασάς τους έδωσε τρεις μέρες διορία για να παραδώσουν τα όπλα τους. Μετά τη λήξη της διορίας τού παρέδωσαν δέκα άχρηστα όπλα και ο πασάς, θιγμένος από τον χλευασμό, τα επέστρεψε προειδοποιώντας τους να περιμένουν τον στρατό του. Κατά την επίθεση οι Έλληνες έστησαν ενέδρα στο χωριό Μουρνιές και σκότωσαν μερικούς Τούρκους, αρνούμενοι να υποταχθούν στο μπουγιουρντί (διάταγμα) του Σουλεϊμάν πασά περί αμνηστίας.

Στις αρχές Απριλίου του 1829 η εφημερίδα γράφει⁴¹ ότι ο Γάλλος Leblanc, απεσταλμένος του υποναύαρχου de Rigny, συναντήθηκε με τον Μουσταφά πασά στα Χανιά με σκοπό να επικαλεσθεί τη μετριοπάθεια και να ζητήσει τη μη αποστολή Ελλήνων αιχμαλώτων στην Αίγυπτο. Ο Μουσταφά πασάς συμφώνησε να παύσει τις εχθροπραξίες, αλλά ο Reineck δίλωσε στον Leblanc ότι ενεργεί για λογαριασμό της

39 *Le courrier de Smyrne*, τ. 2, αρ. 54 (1 Μαρτίου 1829), σ. 10-11.

40 *Le courrier de Smyrne*, τ. 2, αρ. 56 (15 Μαρτίου 1829), σ. 17-18.

41 *Le courrier de Smyrne*, τ. 2, αρ. 59 (5 Απριλίου 1829), σ. 29-30.

Ελλάδας και ότι δεν έχει τις ίδιες διαταγές. Ο Leblanc ζήτησε να συναντηθεί με τους αρχηγούς του Κρητικού Συμβουλίου, αλλά δεν στάθηκε δυνατό και έτσι έφυγε από τη Σούδα στις 26 Φεβρουαρίου. Οι Αυστριακοί ενεχείρισαν επιστολή στον Reineck με τη δήλωση της συνθήκης του Λονδίνου του Νοεμβρίου του 1828, σύμφωνα με την οποία η Κρήτη δεν συμπεριλαμβανόταν στα όρια της Ελλάδας, κατά συνέπεια θα έπρεπε να συμβάλει στην παύση του εμφύλιου πολέμου στην Κρήτη. Ωστόσο, τα μηνύματα δεν άλλαξαν τη στάση του στο διάστημα που ανέμενε διαταγές από τον Κυβερνήτη για να αναχωρήσει από τη χώρα, πράγμα που έγινε στις 17 Μαρτίου και αντικαταστάθηκε από τον συνταγματάρχη John Hane. Με τον τρόπο αυτό ο Καποδίστριας δεν εγκατέλειψε το νησί, αλλά απλώς έκανε τη χάρη στον Reineck να τον απαλλάξει από τα καθήκοντά του επειδή ήταν κουρασμένος από τον ρόλο του. Στο Κρητικό Συμβούλιο και στους Έλληνες επικρατεί αναρχία, δεν μιλάει ο ένας στον άλλον, κυκλοφορούν με το πιστόλι στο χέρι και η μόνη τους ασχολία είναι να εμπορεύονται το λάδι που κλέβουν από τους Τούρκους υπό την προστασία της κυβέρνησης της Αίγινας, πράγμα που δεν συνέβαινε επί Reineck, επειδή ήξερε να επιβάλλει την τάξη με τη μετριοπάθεια και τον ευγενή χαρακτήρα του, ο δε διοικητής Hane, που δεν χαιρεί ανάλογης φήμης, δεν είχε ακόμη φθάσει.⁴²

Όπως γράφεται τον Ιούνιο του 1829,⁴³ οι πράκτορες του Κυβερνήτη εξακολουθούν να υποδαυλίζουν την επανάσταση που προκαλεί αναρχία, ενώ οι Τούρκοι κρατούν μετριοπαθή στάση για να μην χυθεί αίμα και προσπαθούν να ελέγξουν τις ληστρικές επιδρομές. Ο διοικητής Hane για να προκαλέσει τον Μουσταφά πασά συγκέντρωσε 4.000 άνδρες από τις περιοχές Μυλοποτάμου, Αρκαδίας Ρεθύμνου και Σφακίων και ανέβηκε στα ορεινά της Μαλάξας και των Κεραμειών, όπου άρχισαν οι εχθροπραξίες, ενώ 2.000 Τούρκοι βρίσκονταν στα χωριά Τσικαλαριά, Νεροκούρου, Μουρνιές και Περιβόλια. Στις 20 Μαΐου 5.000 Τούρκοι ήταν ετοιμοσπόλεμοι υπό τον Μουσταφά πασά, αλλά οι Έλληνες δεν έδειχναν εμψυχωμένοι. Πολλά εγκλήματα διαπράττονται στο νησί, ληστείες σε μουσουλμανικά σπίτια, χριστιανοί και μουσουλμάνοι εξαφανίζονται χωρίς να ξέρει κανείς τι έγιναν. Τέσσερα τουρκικά πλοία κυνήγησαν στο ακρωτήριο Μελέχα ένα ελληνικό πλοίο από το Αρμυρό φορτωμένο με λάδι για τη Γραμβούσα και το πλήρωμα πνίγηκε. Κάποτε γίνεται σύγκυση ανάμεσα στα ελληνικά και στα επτανησιακά πλοία, που προστατεύονται από την Αγγλία, και οι Έλληνες χρησιμοποιούν τη σημαία τους για να ξεφύγουν. Καθημερινά συμβαίνουν τέτοια επεισόδια.⁴⁴

42 Ο Κριτοβουλίδης θεωρεί ότι οι τρεις εκπρόσωποι της Ευρώπης (Reineck, Hane, d'Aubigny) δεν είχαν την ίδια πολιτική. Ο πρώτος ήταν υπέρ της παύσης του πολέμου, ο δεύτερος ήταν φιλοπόλεμος, ο τρίτος διαφωνούσε με το Συμβούλιο. Ο Hane περιήλθε με τους Αντωνιάδη και Αγαθάκη τα ορεινά χωριά της Κυδωνίας, το Σέλινο, το Ιναχώριο και την Κίσαμο, με σκοπό να ενθαρρύνουν τον λαό και να διασκεδάσουν τις φήμες που είχαν διαδοθεί με τα πρωτόκολλα των συμμαχών της 16ης Νοεμβρίου 1828 και της 22ας Μαρτίου 1829, με τα οποία σχηματιζόταν ελληνική επικράτεια αλλά η Κρήτη δεν συμπεριλαμβανόταν σε αυτήν, παρ' όλο που οι Κρήτες είχαν ελευθερώσει όλη την Κρήτη με τις ένδοξες νίκες στο Φραγκοκάστελλο, τη Σκαλωτή και τα Χάλαρα και οι λίγοι Τούρκοι ήταν περιορισμένοι σε τρία ή τέσσερα φρούρια. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 465, 471-472.

43 *Le courrier de Smyrne*, τ. 2, αρ. 69 (14 Ιουνίου 1829), σ. 68-69.

44 Ο Εμμανουήλ Αντωνιάδης τον Μάιο του 1829 γράφει ότι «Τα πράγματα της Κρήτης από τον Ιανουάριον κ' εδόθεν άρχισαν να παραλύουν, και η αταξία να εισχωρή γενικώς εις όλα τα μέρη», εκθέτοντας στη συνέχεια κάθε επαρχία που συνεισφέρει ή όχι στο δημοσιο ταμείο, κλο-

Στο επόμενο φύλλο του Ιουνίου⁴⁵ ο αρθρογράφος παρατηρεί ότι οι σύμμαχοι απαιτούν από τους Τούρκους να μην αντιδρούν στις προκλήσεις για να μην κατηγορηθούν στο ευρωπαϊκό δικαστήριο ως «αιμοχαρή τέρατα» και τους απαγορεύουν να επιβállονται με την απαιτούμενη δύναμη, τη στιγμή που παρακαλούν τον Κυβερνήτη της Ελλάδας να επιβάλλει την τάξη στο έδαφός του. Η τακτική του Καποδίστρια είναι να προκαλεί συνεχώς δυσκολίες, ώστε οι Δυνάμεις να του παραχωρήσουν από κόπωση αυτό που πρόσφατα αποκαλούν «δικαιώματα των Ελλήνων». Η αγάπη για την πατρίδα και την ελευθερία, για την οποία μιλά ο Κυβερνήτης και την οποία οι Έλληνες δεν μπορούν να καταλάβουν, αντικαθίσταται από την αγάπη για την αναρχία και τη λεηλασία που την καταλαβαίνουν πολύ καλά. Αλλά αυτή η παραπλανητική γλώσσα χρησιμεύει στον Κυβερνήτη για να δικαιολογεί τις πράξεις του, ενώ κάποτε προσθέτει και το όνομα Χριστιανός. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι η ελληνική κυβέρνηση διατηρεί τον αποκλεισμό για να προλάβει την καταστροφή όλου του χριστιανικού πληθυσμού της Κρήτης, κυρίως μετά την έλευση αιγυπτιακών πλοίων που αποκλείουν τα παράλια, απ' όπου οι Χριστιανοί εξάγουν ελαιοκομικά προϊόντα, τη μόνη πηγή εσόδων τους στην κατάσταση που βρίσκονται. Η αλήθεια όμως είναι ότι το λάδι που εμπορεύονται οι Έλληνες είναι προϊόν ληστείας των Τούρκων, των οποίων η Ευρώπη δένει τα χέρια και δεν κάνουν τίποτε για να εμποδίσουν αυτές τις εξαγωγές.⁴⁶ Οι Τούρκοι δείχνουν μετριοπάθεια, οι Έλληνες που δεν είχαν τίποτε τα έχουν πάρει όλα και αυτοί που τα είχαν τα έχασαν. Οι Ευρωπαίοι που έχουν υπογράψει συνθήκες με την Οθωμανική αυτοκρατορία θα έπρεπε να αντιμετωπίζουν τους Τούρκους με την ίδια δικαιοσύνη.

Στα τέλη Ιουνίου του 1829 φαίνεται ότι η αιματοχυσία κόπασε και η ανακωχή μοιάζει να ισχύει, ενώ κάποιες επαφές ανάμεσα στα δύο μέρη άρχισαν.⁴⁷ Οι Έλληνες κάνουν ό,τι μπορούν για να εμποδίσουν την ειρήνευση, ενώ ο απεσταλμένος του Καποδίστρια ισχυρίζεται ότι δεν μπορεί να συγκρατήσει τον ζήλο των οπλαρχηγών,

πές, καταχρήσεις και εσωτερικές διχόνοιες. Αναφερόμενος στην Κίσαμο κάνει λόγο για «μικράν ευταξίαν», για εισοδήματα από το εμπόριο λαδιού «από τα οποία σχεδόν και κρατούνται τα περισσότερα έξοδα της Κρήτης», αλλά και για «ικανόν λαθρεμπόριον ελαιολαδίου κ. λ. από τα οποία δεν απολαμβάνει το ταμείον σχεδόν τίποτε». Ειδικότερα για τα Σφακιά παρατηρεί: «Το μέρος των Σφακιών έχει εν σφάλωμα εις τα Σφακιά και εκεί γίνονται αι μεγαλύτεραι καταχρήσεις. Τα Σφακιά έχουν κάμποσα μικρά πλοία, με τα οποία ξεγυμνούν όλα σχεδόν τα εις τα νότια παράλια μέρη της Κρήτης. Η Δημογεροντία των δεν διαφέρει από τον γενικόν του τόπου χαρακτήρα. Πολλά μικράν εντύπωσιν κάμνουν εις αυτάν αι διαταγαί του Συμβουλίου». Και παρακάτω: «Αύτη είναι κατά μέρος η κατάσταση της Κρήτης, γενικώς δε θεωρουμένη βλέπει τις μίαν διοίκησιν κεντρικήν αδύνατον, και φερομένην πότε από του ενός και πότε από του άλλου μέρους τους σκοπούς. Τα συγκροτούντα την Διοίκησιν ταύτην μέλη είναι Αντιπρόσωποι των επαρχιών της Κρήτης. Εις την Διοίκησιν αυτήν έχουν την μεγαλύτεραν επιρροήν οι Σφακιανοί των οποίων και οι αντιπρόσωποι έχουν το περισσότερον βάρος. Πολλοί από τους αντιπροσώπους τούτους είναι κατά δυστυχίαν αμαθείς και ανίκανοι εις το να συλλογίζωνται, μίαν υπογραφήν βάλλουν οι περισσότεροι μηχανικώς». Εμμανουήλ Αντωνιάδης, Τωρινή εσωτερική κατάσταση της Κρήτης, Αίγινα 18 Μαΐου 1829. Γ.Α.Κ., Γενική Γραμματεία, φάκ. 201, έγγρ. 18.

45 *Le courrier de Smyrne*, τ. 2, αρ. 70 (21 Ιουνίου 1829), σ. 73-74.

46 Ο Κριτοβουλίδης αναφέρει ότι το Συμβούλιο υποσχέθηκε 20 μίστατα ελαίου στους αρχηγούς και 10 στους στρατιώτες, μέτρο δίκαιο για την ανταμοιβή των μαχητών. Επέβαλε φόρο 24 παράδες στην οκά του πωλουμένου ελαίου και άφησαν τους πάντες να συλλέγουν ελεύθερα. Οι Κρήτες ευχαριστήθηκαν, ενώ οι Σφακιανοί «σκανδαλωδώς απίτην τα έλαια». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 480-481.

47 *Le courrier de Smyrne*, τ. 2, αρ. 71 (28 Ιουνίου 1829), σ. 78.

ανεξάρτητων από αυτόν και ασύμφωνων μεταξύ τους. Αλλά το πραγματικό πνεύμα της παράταξης της επανάστασης πρέπει να αναζητηθεί στο Κρητικό Συμβούλιο, που συντηρεί την κατάσταση διακηρύττοντας μέσω ενός παπά ότι οι Κρήτες δεν έχουν ανάγκη από τίποτε, επειδή η Ελλάδα θα τους προμηθεύσει με αφθονία τα απαραίτητα, ότι οι Έλληνες πήραν τα όπλα για την ελευθερία τους και δεν θα τα καταθέσουν ποτέ, προτιμούν να πεθάνουν παρά να υποταχθούν, να φάνε τη χλόη στα βουνά αν τους λείπει η τροφή και ότι δεν θέλουν να έχουν καμιά συμφωνία με τους Τούρκους. Αυτή η απάντηση είναι μια από αυτές που συνέταξε και έστειλε ο Καποδίστριας για να χρησιμεύσει σε κάθε περίπτωση και δεν είναι η πρώτη φορά που το Κρητικό Συμβούλιο τη χρησιμοποιεί. Ωστόσο, αν κανείς βρεθεί στα χωριά καταλαβαίνει ότι αυτή η δανεισμένη γλώσσα δεν εκφράζει την κοινή γνώμη που επιθυμεί ένα τέλος σε αυτή την κατάσταση. Αυτό δείχνει το γεγονός ότι ο Hane σταλμένος από τον Κυβερνήτη περιέρχεται τα χωριά με κάποιους Σφακιανούς με πρόσχημα τη δίκαιη κατανομή των φόρων και επιβάλλει στους χωρικούς να εξεγερθούν καταστρέφοντας τις περιουσίες όσων ακούνε παγερά τις διαταγές του.⁴⁸ Ο ίδιος μιλά για ειρηνικές προθέσεις και για την αδυναμία του να συγκρατήσει τον επαναστατικό ζήλο, το δε Κρητικό Συμβούλιο επωμίζεται τον ενεργητικό ρόλο και προφέρει επίσημως παράφορα λόγια που κρύβουν το πραγματικό πνεύμα του πληθυσμού. Αυτό το θέατρο παίζεται ενώπιον των Δυνάμεων που μοιάζει να μην έχουν αντιληφθεί τα ελατήριά του.⁴⁹ Οι τουρκικές αρχές από την άλλη προσπαθούν να ελαφρύνουν τις δυστυχίες του πολέμου. Ο Σουλεϊμάν πασάς συναίνεσε να απελευθερωθεί ο παπα-Παναγιώτης, που είχε συλληφθεί ένοπλος σε ένα μοναστήρι και αποδόθηκε σε Γάλλο αξιωματικό, ενώ ο Μουσταφά πασάς ελευθέρωσε έναν νέο Έλληνα φυλακισμένο σε σακολέβα που συνέλαβαν οι Τούρκοι. Η ειρηνευτική αποστολή που έχει σταλεί υπό τον ναύαρχο Rosamel φαίνεται να έχει καλά αποτελέσματα, ένα από τα οποία είναι η προσέλευση γαλλικών εμπορικών πλοίων στα λιμάνια του νησιού.

Στις αρχές Ιουλίου του 1829 καταγράφεται ότι επικρατεί ησυχία που είναι απόδειξη της γενικής κόπωσης.⁵⁰ Ο Μουσταφά πασάς επωφελείται για να επιβάλει την τάξη με δικαιοσύνη και αυστηρότητα. Κανένα έγκλημα δεν μένει ατιμώρητο και οι Έλληνες ζητούν με εμπιστοσύνη την προστασία του. Οι Δυνάμεις θα έπρεπε να πείσουν τον Καποδίστρια να υποδεχθεί στον Μοριά τους πράκτορές του στην

48 Ο Κριτοβουλίδης για το ζήτημα του Κρητικού Συμβουλίου αναφέρει ότι ο Hane κατευθύνθηκε στο Αρκάδι και στα Σφακιά «προσπαθών να ερεθίσω τους πάντας εις αναρχίαν» και κατηγορώντας το Συμβούλιο ότι πρόδωσε την Κρήτη και ότι έκλεψε εκατομμύρια γρόσια, αλλά οι Κρήτες που ήξεραν ποιους είχαν εκλέξει δεν του έδινε προσοχή, γι' αυτό και κατέφυγε στη Γραμβούσα. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 480-481.

49 Ο Κριτοβουλίδης αναφέρει ότι υπήρχαν αψιμαχίες σε διάφορες θέσεις «ώστε άπασα η Κρήτη τότε από του ανατολικού άκρου μέχρι του δυτικού διέκειτο υπό την κυριότητα των ελληνικών όπλων [...] αλλ' απεδόθη δικαιοσύνη εις αυτούς, οίτινες είναι επιδεκτικοί βελτιωτέρων ηθών σύμφωνα με τον αιώνα της πρόδου και των φώτων; Εδικαίωσαν εκ του εναντίου τους πτημένους Τούρκους, οι οποίοι είναι αναλλοίωτοι κατά τα ήθη. Διο και ας παρατηρήση η φιλόανθρωπος και σοφή Ευρώπη, ήτις σπεύδει παντί σθένει να μεταδώση και εις την Ανατολήν τον πολιτισμόν, οποία κακά διαδραματίζονται και σήμερον εν Κρήτη υπ' αυτών, και ας στοχασθή αν είναι δυνατόν ποτε να μεταβάλη την φύσιν του τίγρεως εις την του προβάτου ημερότητα». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 483-484.

50 *Le courrier de Smyrne*, τ. 2, αρ. 72 (5 Ιουλίου 1829), σ. 82.

Κρήτη που δεν μπορούν να ζήσουν υπό τους Τούρκους. Ο μικρός αριθμός τους αποδεικνύει το γεγονός ότι η επανάσταση δεν ήταν αποτέλεσμα της ελεύθερης βούλησης των κατοίκων, αλλά ότι η ελληνική κυβέρνηση συμάχησε με κακοποιούς που το έσκασαν από την Γραμβούσα, με ληστές Σφακιανούς που μετέλθαν βίαια μέσα για να εξαναγκάσουν τους φιλειρηνικούς κατοίκους να λάβουν τα όπλα. Αλλά αυτοί προτιμούν την τουρκική κυβέρνηση που εφαρμόζει τις οδηγίες της Πύλης από την ελληνική που δεν προσφέρει περισσότερη ελευθερία, εφόσον συνοδεύεται από πολλούς τρόπους αστυνόμευσης. Οι διοικητές των ευρωπαϊκών στρατευμάτων συμβουλεύουν τους Τούρκους να αφήνουν ήσυχους τους Έλληνες και να αποφεύγουν ανώφελες μάχες. Οι Τούρκοι ακολουθούν ευχαρίστως τις οδηγίες, πράγμα που οι Έλληνες παρεξηγούν και το αποδίδουν σε αδυναμία εξαπατημένοι από τους λόγους των πρακτόρων του Κυβερνήτη. Στις 26 Ιουνίου 1.500 Έλληνες επιτέθηκαν στο Ρέθυμνο σε 100 κατοίκους που εργάζονταν στην εξοχή, οι οποίοι κλείστηκαν σε ένα σπίτι περμένοντας βοήθεια από την πόλη που τους ελευθέρωσε, αφού όμως είχαν πολλά θύματα, μαζί και γυναικόπαιδα.⁵¹

Τον Αύγουστο του 1829 η εφημερίδα επισημαίνει ότι ο χριστιανικός κρητικός λαός είναι προβληματισμένος λόγω του ότι οι οδηγίες των διοικητών των Δυνάμεων δεν συμφωνούν με εκείνες του Κυβερνήτη.⁵² Οι Έλληνες των Σφακίων και των ορεινών της Σπτείας συγκέντρωσαν 2.000 άνδρες και επιτέθηκαν στα χωριά Αρχάνες, Ελιά, Ασίτες, λεπλάτησαν τούρκικα σπίτια και σκότωσαν δύο μουσουλμάνους αιχμαλωτίζοντας κάποιους ακόμη, μέχρι που ο Σουλεϊμάν πασάς έστειλε 3.000 άνδρες να τους καταδιώξουν. Οι αιχμαχίες συνεχίζονται όλο τον Αύγουστο: λίγα πρόβατα κλέβονται, λίγες τουφεκίες ανταλλάσσονται που σπάνια σκοτώνουν κόσμο από τις δύο πλευρές. Ο Hane μένει στη Γραμβούσα και κάθε οπλαρχηγός κάνει του κεφαλιού του λεπλατώντας Έλληνες και Τούρκους στο όνομα της ανεξαρτησίας. Το σημαντικό ήταν να οργανωθεί η πώληση του λαδιού. Το Κρητικό Συμβούλιο όρισε για την εξαγωγή του τα λιμάνια Λουτρό, Γραμβούσα, Καλύβες, Αρμυρό και Μπαλί, υπέγραψε δώδεκα συμβόλαια με Ευρωπαίους με κέρδος το 1/3 στους 62 παράδες την οκά, τα άλλα 2/3 θα πήγαιναν στους υποτιθέμενους παραγωγούς. Μόνο τρία συμβόλαια εκτελέστηκαν, επειδή λόγω του ανταγωνισμού αυξήθηκε η τιμή 30%, οι αγοραστές έλαβαν το φορτίο με καθυστέρηση και δύο λεπλατήθηκαν, εντέλει 27 φορτία πουλήθηκαν αφανίζοντας αυτή την καλή σοδειά που είτε σάπισε είτε λεπλατήθηκε. Το Συμβούλιο εξαπάτησε όσους έκαναν συμβόλαια μαζί του και ήταν το μόνο που πλούτισε βλάπτοντας το εμπόριο. Οι παραγωγοί μόλις που μπόρεσαν να ξαναχτίσουν τα σπίτια τους, τα οποία οι πράκτορες του Κυβερνήτη κατέστρεψαν για να τους εξαναγκάσουν να εξεγερθούν.⁵³

51 *Le courrier de Smyrne*, τ. 2, αρ. 74 (19 Ιουλίου 1829), σ. 91.

52 *Le courrier de Smyrne*, τ. 2, αρ. 76 (9 Αυγούστου 1829), σ. 98, αρ. 78 (23 Αυγούστου 1829), σ. 106, αρ. 79 (30 Αυγούστου 1829), σ. 112.

53 Ο Εμμανουήλ Αντωνιάδης γράφει ότι «Το Συμβούλιον είτε χωρίς πρόβλεψιν είτε και αναγκασμένον εβιάσθη διά να υποσχεθί εις τους φυλάσσοντας τας θέσεις στρατιώτας ανά οκτώ και πέντε μέτρα ελαιολάδιον εις τον καθένα. Εις μεν τους Σφακιανούς και άλλους όσων τα μέρη δεν έχουν ελαιώνας ανά μέτρα 8 εις δε τους άλλους ανά 5. Το καθέν μέτρον είναι δέκα οκάδες. Αλλ' αν και κανείς από αυτούς δεν εφύλαξε τακτικώς καμμίαν θέσιν, και μ' όλα ταύτα το ελαιολάδιον απαιτείται απαραίτητως παρ' αυτών από το Συμβούλιον. Οι Σφακιανοί όσας και αν έκαμαν και

Τον Οκτώβριο του 1829 διαδόθηκε στο νησί η είδηση ότι υπογράφηκε στις 14 Σεπτεμβρίου στην Αδριανούπολη ρωσοτουρκική ειρήνη, ενώ και τα νέα από την Αίγινα δεν ήταν ενθαρρυντικά για τους επαναστάτες που διαβλέπουν την πιθανότητα η Κρήτη να παραμείνει στην Οθωμανική αυτοκρατορία.⁵⁴ Παρ' όλα αυτά δεν σταματούν να εξαπατούν τον λαό με φρούδες ελπίδες διαδίδοντας ότι θα δοθεί βοήθεια σε χρήμα και άνδρες και ότι ο αδελφός του Καποδίστρια θα αναλάβει τη διοίκηση του νησιού με τίτλο μονάρχη. Οι τριάντα αντιπρόσωποι της Ελλάδας επιστρέφοντας από τη συνέλευση του Άργους ήλθαν στο Καστέλι Κισάμου και εξακολουθούν να ξεσηκώνουν τον κρητικό λαό και να ανησυχούν τους Τούρκους. Η πλέον παράλογη φήμη είναι ότι οι αντιπρόσωποι είναι αιχμάλωτοι του Σουλεϊμάν πασά που είναι έτοιμος να διατάξει τη σφαγή όλων των Ελλήνων άνω των επτά ετών, αλλά δεν πρόκειται παρά για έναν ελιγμό του Άργους με σκοπό να εξαναγκάσει τους Έλληνες να ξεσηκωθούν. Φημολογήθηκε επίσης επικείμενη επίθεση όλων των ελληνικών δυνάμεων μαζί με το ιππικό εναντίον των Χανίων στις 30 Αυγούστου, αλλά τελικώς το μόνο που έγινε ήταν το άναμμα μιας μεγάλης φωτιάς στη Μαλάξα. Στις 7 Οκτωβρίου η τουρκική φρουρά έκανε έφοδο εναντίον των Ελλήνων στο Ηράκλειο, που εκδιώχθηκαν και έχασαν 150 άνδρες ενώ οι Τούρκοι 30. Τον Δεκέμβριο του 1829 η επανάσταση φαίνεται ότι έχει ακόμη ισχύ στην περιφέρεια του Ηρακλείου.⁵⁵

Μετά από μήνες σιωπής η εφημερίδα γράφει τον Ιούνιο του 1830 ότι, παρ' όλο που η τύχη της Κρήτης αποφασίστηκε με το πρωτόκολλο του Λονδίνου, τα αποτελέσματα της πολυπόθητης ειρηνεύσης δεν είναι ακόμη ορατά.⁵⁶ Εξακολουθούν ανταλλαγές βιαιοτήτων ανάμεσα στα δύο μέρη και είναι δύσκολο να πει κανείς ποιος προηγείται σε βαρβαρότητα. Το πρωτόκολλο προβλέπει ανακωχή, αλλά όσο οι αντίθετες δυνάμεις παραμένουν ίσες είναι δύσκολο να επιτευχθεί. Δεν μιλάμε ωστόσο για πόλεμο αλλά για ληστεία, απαγωγές γυναικοπαίδων και κοπαδιών όχι

κάνουν αρπαγές τας αποδίδουν εις την πληρωμήν του ελαιολαδίου τούτου, προς τους οποίους αφού έδωκε και εξακολουθεί ακόμη να δίδη αρκετάς ποσότητας χρημάτων δεν εδυνήθη μ' όλα ταύτα να τους πληρώση ακόμη. Χιλίας αταξίας κάμνουν επερειδόμενοι απάνω εις αυτό. Είθε να σταματήσει έως εις μόνην την επαρχίαν των Σφακιών το πράγμα».

54 *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 85 (18 Οκτωβρίου 1829), σ. 5-6.

55 *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 93 (15 Δεκεμβρίου 1829), σ. 38.

56 *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 116 (20 Ιουνίου 1830). Ο Κριτοβουλίδης αναγγέλλει με πικρία το γεγονός και τις συνέπειές του: «Αλλ' έμελλε τέλος πάντων να κοινοποιηθή εν τω χρόνω τούτω και το τελευταίον των Συμμάχων πρωτόκολλον της 3 Φεβρουαρίου 1830, δια του οποίου απεσπάτο πάλιν της λοιπής Ελλάδος η αγωνιζομένη Κρήτη! Συνάμα δε κανονοβολαί καταπληκτικαί εξ όλων των υπό των Τούρκων κατεχομένων φρουριών ανήγγειλαν την χαράν αυτήν [...] Οι δε Τούρκοι λαβόντες εντεύθεν αφορμήν, πνείλουν εντονότερα τους Έλληνας, αν και δεν ετόλμων να εξέρχωνται των φρουριών [...] Έκτοτε δε ήρχισε δυστυχώς παρευθύς και η Ευρωπαϊκή καταπίεσις κατά των χριστιανών Ελλήνων υπέρ των Τούρκων». Στις επιταγές των Δυνάμεων να υποταχθούν, οι Έλληνες της Κρήτης «εμβρόντητοι μείναντες εκείνοι επί των παραδόξω τούτω ακούσματι, και άφωνοί έχυσαν μόνον δάκρυα πικρά», ενώ ο Χάλης είπε προς τον Γάλλο πλοίαρχο Πριουνέλ, εκπρόσωπο του «φιλότουρκου» Δερρινύ: «Δεν ευρέθη άραγε φιλανθρωπία και δικαιοσύνη εις αυτά τα μεγάλα χριστιανικά έθνη και δι' ημάς, αλλά μας βάζουν τώρα να επανέλθωμεν εις τον ζυγόν των τυράννων, αφού μάλιστα και τους ενικήσαμεν, και εξυμώσαμεν όλην την γην της γεννήσεώς μας με άπειρα αίματα;». Η απόφαση του Συμβουλίου και των οπλαρχηγών ήταν «ότι προκειμένου να υποκύψωσιν αύθις εις την τυραννίαν, προτιμητέος ο μεθ' όπλων εφάπαξ θάνατος, παρά να καταφθινίσκωσιν ούτως αδόξως και ατίμως καθ' εκάστην υπ' αυτήν». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 495-497.

μόνο μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, αλλά και ανάμεσα στους ελληνικούς πληθυσμούς που φέρονται σαν εχθροί, ενώ κλέφτες και πειρατές έχουν καταφύγει στο Ηράκλειο, όταν στα άλλα μέρη επιβλήθηκε τάξη. Ο πληθυσμός του νησιού εξαπατήθηκε, του κρύβουν την αλήθεια ως προς τις διαπραγματεύσεις που καθόρισαν την τύχη της Ελλάδας,⁵⁷ οι δε αρχηγοί προσπαθούν να εξάπτουν το μίσος για να έχουν ίδια οφέλη. Οι Τούρκοι του Ηρακλείου από την άλλη πλευρά, εξαθλιωμένοι από τις προκλήσεις, κάνουν εξόδους παρά τις διαταγές του σερασκέρη που δεν μπορεί να τους συγκρατήσει. Χρειάζεται να αυξηθούν οι φρουρές και ο τακτικός τουρκικός στρατός να επιβάλει την τάξη. Οι Ευρωπαίοι διαμεσολαβητές αδυνατούν να καταπαύσουν τις ανταλλαγές πυρών στα ορεινά. Θα έπρεπε να αφαιρέσουν τη Γραμβούσα από τους επαναστάτες, να διαφωτίσουν τον πληθυσμό για την κατάσταση και όλοι να σεβαστούν τις επίσημες αποφάσεις.⁵⁸

Τον Ιούλιο του 1830 η εφημερίδα δίνει πληροφορίες για τους Σφακιανούς του Αποκορώνου που δρουν ακόμη στη Μαλάξα και στη Σούδα.⁵⁹ Ο πρώην διοικητής της Σύρας Καλλέργης έγραψε στον φρούραρχο d'Aubigny ότι η ελληνική κυβέρνηση θα μετέλθει όλα τα μέσα για να παραμείνει η Κρήτη στην Ελλάδα, ο δε πρίγκιπας Λεοπόλδος προσπαθεί να διαμεσολαβήσει με τον ίδιο σκοπό. Η πρόθεση είναι να καθυστερήσει η υποταγή για να επωφεληθούν από τη σοδειά, ενώ εναποτίθεται στην τουρκική κυβέρνηση να επιβάλει την τάξη. Οι Κρήτες αντιπρόσωποι που πήγαν στο Ναύπλιο δεν έλαβαν από τον Κυβερνήτη παρά αόριστους λόγους για την αδυναμία της Ελλάδας να κάνει κάτι για την ανεξαρτησία της Κρήτης, ενώ ο πράκτοράς του γιατρός Ρενιέρης είχε μοιράσει ενθαρρυντικές προκηρύξεις περί μη υποταγής.⁶⁰ Ο κρητικός λαός για άλλη μια φορά εξαπατήθηκε, ωστόσο πολλοί κατέθεσαν τα όπλα τους και μόνο οι Σφακιανοί πρέπει να υποταχθούν με τη βία.⁶¹ Τον ίδιο μήνα

57 Ο Κριτοβουλίδης παρατηρεί ότι η Κρήτη και η Σάμος δόθηκαν ως αντάλλαγμα για την Εύβοια και την Φθιώτιδα «ότε η μεν Κρήτη είχε καταδαμάσει ολοτελώς τους εν αυτή Τούρκους, η δε Σάμος ήτον πάντη ελευθέρα, αλλά ταύτην τουλάχιστον αντήμειραν με ιδίαν χριστιανική ηγεμονίαν, αν και υποτελή εις τον Σουλτάνον, την δε Κρήτην αφήκαν να κατασπαράσσεται έτι υπό τους Τούρκους, ως να μην ήρκει δύω σχεδόν αιώνων σκληρά τυραννία, ήτις κατερήμωσε τον ωραίον τούτον τόπον». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 502, σημ. β.

58 Σύμφωνα με τον Κριτοβουλίδη, το φρούριο της Γραμβούσας ήταν το «τελευταίον άσυλον [...] εωσού ήθελον καμφθή εκ των πολυχρονίων παθημάτων αυτών οι Δυνατοί, και αποφασίσωσιν ευνοϊκώτερα περί της μελλούσης καταστάσεών των, καθόσον μάλιστα παρατηρείται, ότι ηγήθησαν εις τα χριστιανικά συμβούλια των μεγάλων εθνών και φωναί τινες δίκαιαι υπέρ των αναξιοπαθούντων Κρητών». Καθώς φαίνεται, οι Κρήτες ήλπιζαν στον φιλελληνισμό των Ευρωπαίων και μάλιστα των Γάλλων. Σε αναφορά των Σφακίων προς το Κρητικό Συμβούλιο προτείνεται «να στείλωσι παρακλητικά έγγραφα και εις διάφορα μεγάλα υποκείμενα της Γαλλίας ως τον Λαφαγιέτην, Δακούρ, Δουπών, Σεβαστιάνην, και άλλους φιλέλληνας, οίτινες ισχύουν δια να συνεργήσουν υπέρ της δυστυχούς πατρίδος μας». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 497-499.

59 *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 118 (4 Ιουλίου 1830), σ. 130.

60 Ο Κριτοβουλίδης αναφέρει ότι για να φαίνεται η Κρήτη ενωμένη με την Ελλάδα, όπως αποφασίστηκε στις Εθνοσυνελεύσεις, παρακάλεσαν οι Κρήτες τον Κυβερνήτη να διορίσει αντιπρόσωπό του Έλληνα νουνεχί. Ο Κυβερνήτης έστειλε εν τέλει τον γέροντα Κρήτα (από την Κυδωνία) γιατρό Νικόλαο Ρενιέρη και τον σύμβολό του Δημήτριο Δενδρινό. Ο Ρενιέρης καλούσε τους Κρήτες να ομονοήσουν και τους έδινε ελπίδες για την επιτυχία των σχεδίων τους. Διορίστηκαν τρεις επιτροπές για να επιτηρούν τα πολεμικά κινήματα και να ενοικιαζουν τις δημόσιες προσόδους. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 487.

61 Ο Κριτοβουλίδης παρατηρεί ότι στην απόφαση των Κρητών να συνεχίσουν τον αγώνα τους συ-

ο Καποδίστριας έκανε δΐλωση μέσω των ναυάρχων Le Ray και Heyden ότι σύμφωνα με τις αποφάσεις των τριών Δυνάμεων με το πρωτόκολλο της 3ης Φεβρουαρίου η Κρήτη δεν αποτελεί μέρος της Ελλάδας και καλεί τους Κρήτες να συμμορφωθούν με τις οδηγίες του Ρενιέρη και των ναυάρχων για να τύχουν της ευμένειας των συμμάχων. Ωστόσο κάποιες αψιμαχίες συνεχίζονταν.⁶²

Τον Αύγουστο του 1830 μαθαίνουμε ότι το λάδι πωλείται 36 παράδες η οκά.⁶³ Το Κρητικό Συμβούλιο, που έχει κάνει σημαντικές πωλΐσεις, ενδιαφέρεται μόνο να διατηρήσει τις τουρκικές ιδιοκτησίες: η ανεξαρτησία συμβαδίζει με την κατάχρηση και σε αυτό είναι σύμφωνοι όλοι οι Κρητικοί αρχηγοί παρά τις διαφωνίες τους. Η Κρήτη σήμερα διαιρείται σε τρία μέρη εχθρικά μεταξύ τους που διεκδικούν τον πλούτο του νησιού: τους Έλληνες του Συμβουλίου του Μυλοποτάμου που συνδέονται με τις πλησιόχωρες στο Ηράκλειο επαρχίες και τη Γραμβούσα, οι οποίοι φαίνονται κάπως διαλλακτικότεροι, τους Σφακιανούς στα ορεινά και στην επαρχία Αποκορώνου, τέλος τους Τούρκους στα φρούρια και στις γύρω κοιλάδες. Οι Έλληνες νομίζουν ότι ελευθερώθηκαν από μόνοι τους, ενώ το χρωστούν στην Ευρώπη που τους φέρθηκε με γενναιοδωρία επιβάλλοντας στην Πύλη μεγάλες θυσίες και στους Τούρκους να αφήσουν τα πατρογονικά τους εδάφη. Το ίδιο θέλουν για την Κρήτη όπου κατοικούν 35.000 Τούρκοι, ρόλο που έχει αναλάβει ο Ρενιέρης εμφανιζόμενος ως αρχηγός του Συμβουλίου. Αλλά οι απαιτήσεις του Καποδίστρια είναι εκτός δικαϊώματος και πολιτικής, τα συμφέροντα του Συμβουλίου είναι αντίθετα με τη θέληση του λαού, του οποίου τα αληθινά συμφέροντα συμβαδίζουν με τις αποφάσεις των Δυνάμεων.

Στα τέλη Αυγούστου του 1830 η εφημερίδα αναγγέλλει ότι το Συμβούλιο δέχθηκε την ισχύ της ανακωχής.⁶⁴ Ωστόσο, συνεχίζονται κάποιες εχθροπραξίες και κλοπές εκ μέρους των Ελλήνων που θεωρούν ότι η ανακωχή είναι δικό τους προνόμιο. Η Πύλη αδιαφορεί και νομίζει ότι θα ειρηνεύσει το νησί με ένα φιρμάνι αμνηστίας ενώ θα έπρεπε να καταλάβει ότι για την υποταγή των ληστρικών ομάδων είναι απαραίτητο να στείλει τα δικά της στρατεύματα και να μην αρκείται στις τοπικές φρουρές.

νέβαλαν «πολλάί πολλαχόθεν παραινήσεις και παρηγορία φιλογενών Ελλήνων και φιλελλίνων». Παραθέτει μάλιστα ολόκληρη την αγόρευση του λόρδου Palmerston, ο οποίος υποστήριξε ότι η Κρήτη, «η φυσική υπεράσπισις της Ελλάδος εκ δυσμών», είναι από τις τελευταίες κατακτήσεις των Τούρκων, οι περισσότεροι από τους 200.000 κατοίκους της είναι Έλληνες, ο πόλεμος εξακολουθεί να μαίνεται και η ειρήνευση είναι δύσκολη, κάποιιοι μιλούν για αμνηστία, «αλλ' όλοι ηξεύρουν τι σημαίνει και η λέξις αυτή, μεταφραζομένη εις τας γλώσσας της Ισπανίας, Πορτογαλλίας και Τουρκίας». Το δε Κρητικό Συμβούλιο στο προσκλητήριο του σημειώνει ότι «η Κρήτη ήτον και είναι μέρος αδιάσπαστον της Ελλάδος αυτής, ως συναγωνισθείσα και συναγωνιζομένη με τα λοιπά επαναστατήσαντα μέρη από την αρχήν [...] οι Τούρκοι είναι περιορισμένοι εις μόνα τα φρούριά των από τους Έλληνας [...] η εις τους Τούρκους υποταγή μας θέλει επιφέρει ογρήγορα ή αργά τον άτιμον γενικόν εξολοθρευμόν μας». Για τον λόγο αυτό και λόγω της «σιωπΐς του Κυβερνήτου», οι Κρήτες «ετόλμησαν αυτοί αφ' εαυτών ν' αρπάξωσι την Γραμβούσαν δια τον ειρημένον σκοπόν από την τακτικήν φρουράν της ελληνικής Κυβερνήσεως». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 501-512.

62 *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 119 (11 Ιουλίου 1830), σ. 133. Ο Κριτοβουλίδης αναφέρει ότι ήλθε διαταγή του Κυβερνήτη στους Κρήτες «να συνθηκολογήσωσι φρονίμως μετά των Τούρκων, ενόσω υπάρχει καιρός, δια να ήθελον δυνηθίν ούτως εις το να βελτιώσωσι κατά τι την μέλλουσαν κατάστασίν των», αλλά «δεν έδωκαν λοιπόν προσοχήν όλως διόλου οι Κρήτες εις τούτο, και ως αδύνατον και αλυσιτελές». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 513.

63 *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 124 (15 Αυγούστου 1830), σ. 152.

64 *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 126 (29 Αυγούστου 1830), σ. 160.

Τον Σεπτέμβριο του 1830⁶⁵ μαθαίνουμε ότι ο απεσταλμένος της Πύλης Χαμίντ εφέντης ήλθε την 1η Αυγούστου με φερμάνι, το οποίο προβλέπει αμνηστία για τους επαναστάτες, απαλλαγή της φορολογίας που δεν κετέβαλαν στο διάστημα της επανάστασης και απόδοση των περιουσιών τους. Υπόσχεται καλύτερη μεταχείριση απ' ό,τι στο παρελθόν, οι οικονομικές υποχρεώσεις τους περιορίζονται στο χαράτσι (πλην των καπετάνιων του ναυτικού) και στη δεκάτη επί της σοδειάς, τους απαλλάσσει από κάθε είδος αγγαρείας και τους επιτρέπει να φορούν ό,τι ένδυμα θέλουν. Σε κάθε χωριό ένας κοτζάμπασης θα αναλάβει τη συλλογή των φόρων, εις τρόπον ώστε να μην έρχονται σε επαφή με τις τουρκικές αρχές. Αντίγραφα μεταφρασμένα στα ελληνικά μοιράστηκαν σε όλους τους αρχηγούς μέσω του αρχιεπισκόπου. Εντούτοις, όσο η Γραμβούσα δεν εκκενώνεται όλα αυτά έχουν ελάχιστη σημασία, ενώ η Πύλη καθυστερεί πάντοτε στις αποφάσεις της.

Στις 3 Σεπτεμβρίου ο Ρενιέρης ανέλαβε να ενημερώσει τους αρχηγούς για το φερμάνι και ζήτησε από τον Μεχμέτ πασά διορία τριάντα ημερών για να δώσει την απάντησή τους. Μερικές ημέρες αργότερα οι Έλληνες διέδωσαν ότι δεν δέχονται το φερμάνι και ότι είναι έτοιμοι να επιτεθούν στα Χανιά βασιζόμενοι στις ελπίδες που τους δίνει ακόμη η ελληνική κυβέρνηση. Οι πιο συνετοί Έλληνες της Κρήτης δεν καταλαβαίνουν γιατί εγκαταλείπονται από τους Ευρωπαίους, που τους είχαν ενθαρρύνει να επαναστατήσουν και τώρα τους ωθούν στην υποταγή χωρίς να εγγυώνται την ασφάλειά τους στο μέλλον, ενώ η εφαρμογή του φερμανιού είναι αδύνατη όσο υπάρχει Έλληνας αντιπρόσωπος στο νησί και ελληνική φρουρά στο Καστέλι και στη Γραμβούσα που συνδέει την Κρήτη με την Ελλάδα.

Τον Οκτώβριο του 1830 η εφημερίδα αναγγέλλει ότι ο σουλτάνος διόρισε γενικό διοικητή της Κρήτης τον Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου, Έλληνες και Τούρκοι είναι ευχαριστημένοι και οι πανηγυρισμοί διήρκεσαν τρεις μέρες.⁶⁶ Ο Μουσταφά πασάς ελευθέρωσε τρεις Σφακιανούς και άλλους δώδεκα κρατούμενους για μικρά αδικήματα, οι ταραχές σταμάτησαν. Στη συνέχεια⁶⁷ ο Ρενιέρης έστειλε στον Μεχμέτ Αλή επιστολή με εξήντα υπογραφές, στην οποία τα μέλη του Συμβουλίου και άλλοι αρχηγοί δηλώνουν ότι προτιμούν να πεθάνουν παρά να ξαναγίνουν υποτελείς του σουλτάνου όντας βέβαιοι ότι οι Δυνάμεις και η Ελλάδα θα υποστηρίξουν την απόφασή τους, πράγμα που στηρίζεται στο γεγονός ότι οι ναύαρχοι στη συνέλευση της Ρογδιάς έκαναν λόγο για ανακωχή και όχι για υποταγή.⁶⁸ Το Κρητικό Συμβούλιο δεν ανακοίνωσε

65 *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 129 (10 Σεπτεμβρίου 1830), σ. 171-172. Σύμφωνα με τον Κριτοβουλίδη, το Συμβούλιο δέχτηκε την ανακωχή, καθώς συμβούλευσαν οι Δυνάμεις και ο Κυβερνήτης τον Ιούνιο 1830, την οποία οι Τούρκοι «ουδαμώς εφύλαξαν» και μόλις αναχώρησαν οι Σύμμαχοι «επέπεσον οι του Ηρακλείου μάλιστα Τούρκοι θηριωδέστατοι κατά των Ελλήνων [...] ενώ οι Έλληνες απέφευγον πάσαν σύγκρουσιν κατά τας οδηγίας» με αποτέλεσμα να θανατωθούν πάνω από 300 Έλληνες από Τούρκους «χωρίς αυτοί να πράξωσι τι κακόν κατ' αυτών». Τον Αύγουστο του 1830 το Συμβούλιο έστειλε επιστολή στον Σουλεϊμάν πασά προειδοποιώντας ότι αν οι Τούρκοι δεν σέβονται την ανακωχή, θα υποχρεωθούν να τους αφοπλίζουν, στην οποία έλαβε απάντηση περί «μετανοίας» και «αμνηστίας» των «ραγιαδών της Κρήτης», πρόταση «αντικειμένη εις την σταθεράν απόφασιν» των Κρητών «ή να ζήσωμεν ελεύθεροι ως άνθρωποι, ή να συναποθάνωμεν». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 514-519.

66 *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 132 (10 Οκτωβρίου 1830), σ. [1].

67 *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 136 (7 Νοεμβρίου 1830), σ. 199-200.

68 Ο Κριτοβουλίδης αναφέρει ότι «Μετά παρέλευσιν ολίγου χρόνου [τον Σεπτέμβριο 1830] έλαβε

το φερμάνι της αμνηστίας και εξακολουθεί να κρατά τον λαό στη μεγαλύτερη άγνοια λέγοντάς του ότι έχει την υποστήριξη της ελληνικής κυβέρνησης. Ο Βασίλης Χάλης, διοικητής του φρουρίου της Κισάμου, προσπάθησε να καταλάβει τη Γραμβούσα, αλλά ο φρούραρχος d'Aubigny έστρεψε το κανόνι προς αυτόν και το στράτευμά του για να διατηρήσει το οχυρό για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης. Ο Μεχμέτ Αλί έστειλε προκήρυξη στους Έλληνες υποσχόμενος ότι θα τους προστατεύσει από κάθε επίθεση. Θα εγκατασταθούν δύο συμβούλια, ένα στα Χανιά και ένα στο Ηράκλειο, εκλεγμένα από τους προκρίτους, μουσουλμάνους και χριστιανούς, και μισθοδοτούμενα. Θα στείλει επίσης στρατεύματα στο νησί. Ο αρθρογράφος σχολιάζει ότι πρόκειται για ένα δείγμα πολιτισμού και φιλελεύθερων ιδεών που δίνει ελπίδα για βελτιώσεις στη διοίκηση. Το πλούσιο νησί δεν θα αργήσει να αναπτύξει τη γεωργία και το εμπόριο, ο πληθυσμός που μετανάστευσε θα επανέλθει.

Στο επόμενο φύλλο⁶⁹ η εφημερίδα μας πληροφορεί ότι αυτή η προκήρυξη δεν είχε κανένα αποτέλεσμα στους επαναστάτες που υπολογίζουν στην υποστήριξη των συμμάχων και νομίζουν ότι η κραυγή «ελευθερία ή θάνατος» θα παραλύσει τις αιγυπτιακές δυνάμεις⁷⁰. Δεν απαντούν στον Μεχμέτ Αλί θεωρώντας ότι δεν θα πυροβολήσει εναντίον τους, ενώ παράλληλα εκφοβίζουν όσους μιλούν για υποταγή με συλλήψεις και λεηλασίες, ώστε οι ειρηνικοί κάτοικοι εύχονται να έλθουν τα αιγυπτιακά στρατεύματα για να τους προστατεύσουν από τους ομοθρήσκους τους. Αυτή τη στιγμή βρίσκονται στη Γραμβούσα τρία πλοία των συμμάχων για να απωθήσουν τις επιθέσεις των επαναστατών που ανέρχονται σε 300 και κρύβονται στους βράχους. Τα αιγυπτιακά στρατεύματα τους κατεδίωξαν από τη Μαλάξα και η επαρχία της Κυδωνίας δήλωσε υποταγή. Η παρουσία τουρκικών στρατευμάτων είναι απαραίτη-

το συμβούλιο διαταγών του Κυβερνήτου της Ελλάδος, δι' ης ανηγγέλετο ήδη "Η εγκατάλειψις της Κρήτης υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως", ότι «εξαπέστειλεν ο Κυβερνήτης εις Γραμβούσαν πλοίον, και αφοπλίσας το φρούριόν της, μετέφερε εις Ναύπλιον τα κανόνια της», καθώς και ότι «άπειροι κανονιοβολισμοί εξ όλων των φρουρίων ριπτόμενοι, εχαιρέτων την ένωσιν της Κρήτης μετά της Αιγύπτου κατά την απόφασιν της τότε χριστιανικής διπλωματίας υπό την διοίκησιν του Μεχμεταλί [...]. Οποία θλιβερά κατήφεια κατέλαβε τότε τους πολυπαθείς Κρήτας!». Ωστόσο, ένας ανώνυμος φιλέλληνας τους συμβούλευσε «να μην αποδειλιάσωσι και εις ταύτην την περίστασιν. Να προσέξουν, να μην ήθελον αφήσει τους Τούρκους να υπερβώσι τα όρια της ανακωχής, μηδέ να δώσωσιν όμως και αυτοί αφορμήν νέων συγκρούσεων, τας οποίας θέλουν προσπαθήσει και οι Τούρκοι να αποφύγουν». Για τους λόγους αυτούς δεν ήθελαν να αφοπλισθούν και ζητούσαν πολεμοφόδια «διότι δι' αυτών ημπορούσαν να υποστηρίζωνται», πράγμα που δεχόταν και ο Ρενιέρης. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 520-522.

69 *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 137 (11 Νοεμβρίου 1830), σ. 203-204.

70 Σύμφωνα με τον Λιμπρίτη, τον Μάιο του 1830 ειδοποίησε ο Κυβερνήτης το Κρητικό Συμβούλιο ότι η Κρήτη μένει στους Οθωμανούς και όσοι Έλληνες παραμένουν στο νησί να παραδώσουν τα όπλα τους, ενώ όσοι θέλουν να μεταβούν στην Ελλάδα θα τους περιθάλψει. Το Συμβούλιο και ο κρητικός λαός αποφάσισαν να διατηρήσουν τα όπλα. Στις 5 Ιουνίου 1830 συνήλθαν το Συμβούλιο, ο αντιπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης Ν. Ρενιέρης, οπλαρχηγοί και πρόκριτοι στο χωριό Ρογδιά, απέναντι στο Ηράκλειο, όπου είχαν προσορμισθεί δύο πολεμικά πλοία, ένα ρωσικό και ένα γαλλικό, με πληρεξουσίους των Δυνάμεων. Εκεί «ο πρόξενος της Ρωσίας Παπαρηγόπουλος ανέγνωσε το έγγραφο του Καποδιστρίου. Οι δε Κρήτες απάντησαν ότι προτιμούν τον τίμιον θάνατον, παρά άτιμον ζωήν», ενώ οι ξένοι είπαν «κρίμα, κρίμα, εις μάτην απέβησαν τα χυθέντα αίματά των». Οι Έλληνες διατήρησαν τα όπλα και από τον Ιούνιο ως τον Οκτώβριο συχνά έδιναν αφορμή επιτιθέμενοι στους Τούρκους, που όμως «ηξεύροντες την υπέρ αυτών απόφασιν των 3 Μ. Δυνάμεων, υπέμεινον μεθ' υπομονής τας προσβολάς». Βουρλιώτης, «Το μικρό απομνημόνευμα του Φραγκίσκου Λιμπρίτη», σ. 254-255.

τη στην Κίσαμο, όπου ελληνικές ομάδες λεπλατούν καθημερινά τους φλειρηνικούς κατοίκους. Η φρουρά στο Καστέλι, υπό την αρχηγία του Βασίλη Χάλη, έκανε νέα απόπειρα εναντίον της Γραμβούσας, τα τρία συμμαχικά πλοία ύψωσαν σημαίες και η ελληνική φρουρά διέφυγε στον Μοριά.

Τον Νοέμβριο του 1830 ο αιγυπτιακός στρατός έχει στρατοπεδεύσει στο Νεροκούρου αναμένοντας την υποταγή των γύρω χωριών.⁷¹ Ο Άγγλος Yorck, εκπρόσωπος των συμμάχων, ήλθε στην τοποθεσία για να συζητήσει με τον Μουσταφά πασά, ενώ συνάντησε και τους επαναστάτες στο χωριό Κάμποι για να τους συνενώσει, οι οποίοι όμως τον κατέστησαν υπεύθυνο για ό,τι θα τους συνέβαινε.⁷² Αφού απέτυχε να τους πείσει, ο αιγυπτιακός στρατός βάδισε εναντίον τους αλλά αυτοί διέφυγαν και ο γιατρός Ρενιέρης, αδύναμου χαρακτήρα, ήταν μαζί τους αντί να προσφέρει τις υπηρεσίες του στις κρητικές οικογένειες που τις είχαν ανάγκη. Όταν ο αιγυπτιακός στρατός πλησίασε το χωριό, οι κάτοικοι βγήκαν στις στέγες εκδηλώνοντας τη χαρά τους απέναντι σε αυτούς που ο αγροτικός και ειρηνικός πληθυσμός θεωρούσε ως ελευθερωτές του από ορισμένους ληστές. Μετά τους Κάμπους ακολούθησε η υποταγή του χωριού Φρε και η φρουρά προωθείται σε χωριά τρία τέταρτα μακριά από τα Σφακιά. Τάξη βασιλεύει παντού, κάποιες μικροκλοπές δεν τιμωρούνται για να μη δοθεί αφορμή στους επαναστάτες για παράπονα. Παρ' όλα αυτά οι Σφακιανοί προειδοποιούν τους χωρικούς ότι οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούν γλυκύτητα μέχρι να τους αφοπλίσουν και μετά να τους σφαγιάσουν, μάλιστα προτείνουν να αντισταθούν μέχρι που να έλθουν ενισχύσεις από τον Μοριά, πράγμα που θα κατέληγε στη εξολόθρευση τους από έναν στρατό 12.000 μόνο και μόνο για να διατυπωθούν διαμαρτυρίες στους συμμάχους. Ο Μουσταφά πασάς έστειλε επιστολή ειδικά στους Σφακιανούς περί υποταγής με εγγυήσεις ασφάλειας.⁷³

71 *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 139 (28 Νοεμβρίου 1830), σ. 211-212.

72 Σύμφωνα με τον Κριτοβουλίδη, λίγοι Έλληνες έλαβαν τις σημαίες και αποσύρθηκαν στο ορεινό χωριό Κάμποι, «ότε ο τουρκικός στρατός εισήλασεν απολέμως εις Αποκόρωναν, πολιορκούντων ταυτοχρόνως και κατά θάλασσαν των τουρκικών πλοίων την νήσον», ο δε αρχηγός Νουρετμ-βέης εξέδωσε διακήρυξη με την οποία καλούσε τους κατοίκους να υποταγούν ειρηνικά αλλιώς θα τους υποχρεώσει δια της βίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα «οι Κρήτες μη έχοντες του λοιπού ουδεμίαν αντίληψιν και παραμυθίαν, ήρχισαν να καταφεύγουν τότε εν τη απελπισία των εις την ελευθερωθείσαν Ελλάδα [...] ο δε Κυβερνήτης έστειλε τότε έγγραφον, δι' ου ειδοποιεί τους θέλοντας εκ των Κρητών να μεταναστεύσωσιν εις την ελευθέραν Ελλάδα, και ότι θα τους δεχθώσιν ως συναδέλφους και συναγωνιστάς!». Το ελληνικό πλοίο «Υδρα» απήλθε άπρακτο λόγω της πολιορκίας του νησιού από τουρκικά πλοία, εντέλει ο Κανάρης κατόρθωσε να καταπλεύσει στο λιμάνι Λουτρό των Σφακίων. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 545-547.

73 Ο Κριτοβουλίδης δίνει τη δική του θλιβερή εικόνα της υποταγής: «διαμένοντος δε εις Αποκόρωναν του Νουρετμ-βέη προσέφερον οι Σφακιανοί υποταγήν. Δεινή ήτο τότε η θέσις των Κρητών! Και τι άλλο πδύναντο να πράξωσι εις εκείνην την περίστασιν απειλούμενοι πολυειδώς; [...] Εισηλάσαν λοιπόν οι τουρκικοί στρατοί τότε και εις Ρεθύμνην, όπου και Αποκορωνίται και Ρεθύμνιοι ως και οι περί αυτούς ήρχισαν να προσφέρωσιν υποταγήν όσοι ήσαν επιβεβαρυμένοι υπό βάρους οικογενειών. Άνευ αντιστάσεως επροχώρησαν έπειτα την 13 Δεκεμβρίου και εις Αυλοπόταμον, όπου συνέβησαν τα αυτά ως και εις τα ειρημένα μέρη». Τα περισσότερα μέλη του Κρητικού Συμβουλίου «είχον διασκορπισθή. Ενεκαρτέρουν δε μόνον οι εξής υπό το κράτος του τρόμου ένεκα της ακωλύτου των πολεμίων προσχωρήσεως, και της αναρχίας τότε του ακρίτου λαού, την οποίαν συνήθως ενισχύει η περί την αποτυχίαν απελπισία εις τας τοιαύτας δεινάς και κρισίμους ώρας [...] αλλά και ούτοι μη δυνηθέντες ν' ανθέξωσι, διελύθησαν επί τέλους και αυτοί την 16 του αυτού μηνός, ότε και εξέλειπεν από την Κρήτην πάσα ελληνική αρχή, ο δε πρόεδρος Ρενιέρης

Οι ευρωπαϊκές εφημερίδες δημοσιεύουν κείμενα περί της υποταγής της Κρήτης υπό την αιγυπτιακή διοίκηση και κάθε ανταπόκριση δίνει τη δική της εκδοχή: αυτοί που είναι υπέρ της ησυχίας παρουσιάζονται ως απολογητές του δεσποτισμού και οι αντίθετοί τους ως υποστηρικτές της ελευθερίας.⁷⁴ Η εκδοχή της εφημερίδας της Σμύρνης, όπως συνοψίζεται στις τελευταίες ανταποκρίσεις από την Κρήτη,⁷⁵ είναι ότι η Κρητική Επανάσταση έχει καταπιεστές και καταπιεσμένους, όπως συμβαίνει παντού, ενώ ο πληθυσμός είναι το θύμα ανάμεσα στους Τούρκους και στους Σφακιανούς ληστές. Ο αρθρογράφος παραδέχεται ότι στις απαρχές της η Κρητική Επανάσταση ήταν γενική λόγω των καταχρήσεων που προξένησαν πολλά δεινά, η Κρήτη στέναζε υπό την καταπίεση της κληρονομικής φεουδαρχίας, που έχει ως αρχή να παίρνει πολλά και να δίνει λίγα, και ήταν απαραίτητες ριζικές μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση που πρέπει να βασίζεται στα δικαιώματα των υποτελών της. Στη συνέχεια προέκυψαν νέες συνθήκες και στάλθηκε ο δίκαιος και καλοπροαίρετος Σουλεϊμάν πασάς με διαταγές για ίση μεταχείριση Ελλήνων και Τούρκων. Όταν όμως έφθασε ο Καποδίστριας στην Ελλάδα η επανάσταση αφυπνίστηκε σε μερικά μέρη του νησιού αλλάζοντας χαρακτήρα και έγινε ληστρική. Αυτή η μειοψηφική αλλά θρασεία μερίδα υποστηρίχτηκε από την ελληνική κυβέρνηση, εκμεταλλεύεται την ελαιοπαράγωγη και επιτίθεται ακόμη και στους Έλληνες που μένουν αμέτοχοι. Στη δική τους πλευρά τοποθετείται σήμερα ο δεσποτισμός, αυτοί είναι οι καταπιεστές του λαού που κερδοσκοπούν εις βάρος του. Το νέο καθεστώς προσφέρει όλες τις εγγυήσεις που επιθυμούν οι κάτοικοι, μουσουλμάνοι και χριστιανοί, κυρίως δικαιοσύνη και ασφάλεια. Η ευημερία του λαού πλουτίζει τη μοναρχία, όπως συμβαίνει σήμερα στην Ευρώπη, και η Κρήτη θα ήταν ένας από τους πιο πλούσιους τόπους αν αυτές οι αρχές εφαρμόζονταν: η γεωργία θα αναπτυσσόταν, ο πληθυσμός θα αύξανε, οι κατοικίες δεν θα ερειπώνονταν και ο λαός θα αναγνώριζε πόσο η ησυχία είναι προς το συμφέρον του.

Στην τελευταία ανταπόκριση στα τέλη Δεκεμβρίου 1830 μαθαίνουμε ότι ο πόλεμος τελείωσε και το νέο καθεστώς εγγυάται την τάξη.⁷⁶ Όμως ο πόλεμος δημιούργησε

είχε αναχωρήσει πρότερον εκ Σφακίων». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 548-549.

74 Διαφορετικές εκδοχές της Κρητικής Επανάστασης υπάρχουν και ανάμεσα στους ντόπιους ιστοριογράφους της, πράγμα που παραδέχεται ο Παπαδοπετράκης, παραθέτοντας ένα απόσπασμα από τον πρόλογο του Ιωάννη Περβανόγλου στη μετάφραση της ιστορίας του Gervinus (*Ιστορία της Επανάστασης και αναγεννήσεως της Ελλάδος συγγραφείσα μεν υπό Γ. Γ. Γερβίνου, μεταφρασθείσα δε υπό Ιωάννου Η. Περβανόγλου*, Αθήνα 1864, σ. ε'-στ'): «Αλλ' επί πάσι τούτοις δέον να ακούσωμεν και του μεταφραστού του Γερβίνου Περβανόγλου τι περί αυτού παροικιαζόμενος λέγει. "Αλλά δυστυχώς και εν ταις των Ελλήνων και εν ταις των ξένων συγγραφαίς η ιστορική αλήθεια πολλάκις παρεμορφώθη. Επειδή οι ξένοι ουδόλως ή κακώς τα της Ελλάδος γνωρίζοντες, οι δ' Έλληνες υπό φατριαστικού κινούμενοι πνεύματος παρεμόρφωσαν εξεπίτηδες τα γεγονότα και εξέθετον αυτά, μεροληπτούντες υπέρ του ενός ή του άλλου". Η παρατήρησις αύτη του κ. Περβανόγλου εξελέγχεται υπό των πραγμάτων αληθεστάτη, μάλιστα δ' εν Κρήτη, όπου τα πάθη ανήλθον εις το κατακόρυφον σημείον, και εφημερίδες δεν ήσαν ουδ' άλλο τι μέσον να γίνωνται γνωστά τοις πάσι τα πρόσφατα γεγονότα. αλλ' έγγραφον αυτά οι ιδιοτελείς κρυφίως κατά το δοκούν, αδικούντες τους αληθείς εργάτας των ενδόξων έργων». Παπαδοπετράκης, *Ιστορία των Σφακίων*, σ. 336.

75 *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 129 (10 Σεπτεμβρίου 1830), σ. 172 και αρ. 140 (5 Δεκεμβρίου 1830), σ. 217.

76 *Le courrier de Smyrne*, τ. 3, αρ. 143 (26 Δεκεμβρίου 1830), σ. 228. Ο Κριτοβουλίδης περιγράφει θλι-

πολλούς σκλάβους, ιδίως στο Ηράκλειο, και η φιλανθρωπία πρέπει να φροντίσει για την εξαγορά τους. Ο Μουσταφά πασάς και ο πρόξενος της Γαλλίας οφείλουν να θεραπεύσουν ένα από τα μεγαλύτερα κακά που προξένησε η Ελληνική Επανάσταση.⁷⁷

βερές σκηνές αναχώρησης όσων δεν ήθελαν να μείνουν «εις χείρωνα υποδούλωσιν της Αιγύπτου, την οποίαν απετροπιάζοντο φοβούμενοι μη καταντήσωσι και αυτοί εις την ελεεινήν των Φελλάχων κατάστασιν [...] Ήθελε δε κενωθή άπασα σχεδόν η Κρήτη τότε από χριστιανούς Έλληνας, εάν δεν εκωλύοντο παντοίοις τρόποις υπό των πολιορκητικών, και τοι βλάσφημος γλώσσα είχεν εκφράσει ως ειρέθη, ότι οι Κρήτες Έλληνες ευχαριστούντο υπό τους Τούρκους, εάν δεν τους ηρέθιζον φιλοτάραχοι τινες! Κατώρθωσαν μολαταύτα ν' απέλθωσι και τότε της Κρήτης πλέον των 60 χιλιάδων χριστιανών ατόμων». Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 549-550.

77 Ο Λιμπρίτης ολοκληρώνει το απομνημόνευμά του με την παράδοση του νησιού τον Ιανουάριο 1831, οπότε ο Κυβερνήτης, που είχε παύσει την αλληλογραφία με το Συμβούλιο, έστειλε τον ναύαρχο Σαχτούρη με τρία πολεμικά πλοία στον Άγιο Νικόλαο της επαρχίας Μεραμπέλου, κάλεσε τους οπλαρχηγούς και τους διέταξε να διαλύσουν την πολιορκία των φρουριών Σπιναλόγκας και Ιεράπετρας και να παύσουν τις εχθροπραξίες, επειδή αυτή είναι η απόφαση των Δυνάμεων. Τότε άρχισαν να αναχωρούν από την Κρήτη τα μέλη του Συμβουλίου, οι οπλαρχηγοί, οι προύχοντες και άλλοι πάνω από 25.000. Διαμαρτυρήθηκαν οι Κρήτες και δήλωσαν ότι επιφυλλάσσουν το δικαίωμα να «άρουν τα όπλα εν παντί καιρώ προς απελευθέρωσιν της πατρίδος των». Βουρλιώτης, «Το μικρό απομνημόνευμα του Φραγκίσκου Λιμπρίτη», σ. 255.